

Yayın Geliş Tarihi: 17.09. 2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.11.2018

Sayı: 61, Yıl: 2018, Sayfa: 185-232

ISSN: 1303-068X

Aslan, Taner. "Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 61 (2018): 185-232.

Araştırma Makalesi

MEHMET ASAF BEY'İN CEBELİBEREKET MUTASARRIFLIĞI: 1909 ADANA OLAYLARI VE MEHMET ASAF BEY'İN YARGILANMA SÜRECİ

(CEBELİBEREKET GOVERNORSHIP OF MEHMET ASAF BEY:
1909 ADANA EVENTS AND THE TRIAL OF MEHMET ASAF BEY)

Taner ASLAN*

Öz: *Mehmet Asaf Bey'in, Osmanlı Devleti'nin çalkantılı siyasî atmosferinde görev yaptığı Yafa ve Birusseba kazalarında Yahudi göçleri sorunu ile Cebelibereket Sancağı'nda görev yaparken 1909 Adana Olayları baş göstermiştir. Bu zorlu ve sorunlu bölgelerde görev yapmanın bir idareci için oldukça sıkıntılı bir süreç olduğu göz önüne alınırsa, Mehmet Asaf Bey'in de görev yaptığı yerlerin, onun memuriyetinin sorgulanmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Onun Cebelibereket Sancağı'nda görev yaptığı dönemde Adana ve çevresinde Ermeni olayları meydana gelmiştir. Bu çalışmada görülmektedir ki Mehmet Asaf Bey, Ermeni isyanını önlemek için tedbirler almaya çalışmış, bölgede bozulan asayişin yeniden tesisinde önemli görev üstlenmiştir. Çalışma, Adana gibi politik, sosyo kültürel ve idarî bakımdan oldukça hassas olan bölgenin idari ve sosyal meselelerine de ışık tutacaktır. Çalışmada, Mehmet Asaf Bey'in görev yaptığı Cebelibereket Sancağında meydana gelen Ermeni olayları ve bu olaylarda dahli olduğu gerekçesiyle yargılanma süreci ele alınmıştır.*

Anahtar kelimeler: *Mehmet Asaf Bey, 1909 Adana Olayları, Cebelibereket Sancağı, Ermeniler.*

* ORCID iD: 0000-0002-8207-3224

Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü, taner0aslan@gmail.com, taneraslan@aksaray.edu.tr

Abstract: *Mehmet Asaf Bey encountered Jewish migration issue while stationed in Yafa and Beersheba, and then 1909 Adana events while he was stationed in Sanjak of Cebelibereket. Considering the hardships of serving in those problematic and challenging regions, it can be argued that these missions also caused Mehmet Asaf Bey's official service came under criticism. During his mission at the sanjak of Cebelibereket, Armenian rebellion took place in Adana and the surrounding regions. This article shows that Mehmet Asaf Bey took precautions to prevent Armenian rebellion and undertook important tasks to restore order that has been interrupted due to the rebellion. This article also evaluates administrative and social issues in Adana which is a politically, culturally and administratively fragile region. Armenian events in the sanjak of Cebelibereket during Mehmet Asaf Bey's service and his trial for his alleged involvement in those events are analyzed.*

Keywords: *Mehmet Asaf Bey, 1909 Adana Events, Sanjak of Cebelibereket, Armenians.*

Giriş

Mehmet Asaf Bey'in görev yaptığı Yafa Kazası¹ ve Cebelibereket Sancağı, 20. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin politik kaos alanında yer alan bölgeleriydi. Devlet, politik, askerî ve ekonomik problemlerin üst seviyede geliştiği bir dönemde², söz konusu bölgelerde, Yahudi-Ermeni sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Yafa Kazası, Osmanlı Devleti'nin Filistin'inde Yahudi devleti kurmak amaç ve eğilimindeki Yahudi oluşumların politik ilgi alanında yer almaktaydı. Bir liman kenti olmasından dolayı, bölgenin ekonomisinin de can damarı olan Kaza³, Rus Yahudilerin göç ettirilmesiyle belirgin bir Yahudi nüfusuna sahip olmuştur.⁴ Bu nüfus hareketliliğinin şehrin demografik yapısını altüst etmesi, yerleşik Arap, Hristiyan ve Yahudilerin huzurunu bozmuş, daha önce görülmeyen arbedelerin yaşanmasına sebep olan bu durum, bölgede önemli bir güvenlik sorununa yol açmıştır.⁵

Mehmet Asaf Bey, böylesi sorunlu bir bölgeye 1904 tarihinde kaymakam olarak atanmıştır⁶. Asaf Bey'in, Yafa Kazası kaymakamlığı görevine kadar, farklı idarî görevlerde hizmet vererek, tecrübe kazandığını söyleyebiliriz. Buradaki görevi sırasında Yahudi oluşumların, Filistin coğrafyasına olan ilgisinin ve bu oluşumların Filistin'de başlattıkları sistematik ve planlı göçün doğuracağı problemlerin farkındaydı. Bu hareketin arkasında hatırı sayılır ekonomik gücün olduğunu da bilincindeydi. Ona göre, daha önceden gelen göçlerle açılan yerleşim birimlerinin ortadan kaldırılmasının güç olduğunu ancak alınacak sıkı idarî tedbirlerle, yeni göçlerin ve yerleşimlerin oluşumu engellenebilirdi. Yafa'ya göç eden özellikle Rus Yahudilerin Yahudi Purim

1 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA BEO)*, 3083/231212; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA İ.DH.)*, 1456/16.

2 İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 5-6.

3 "Yafa Portakalları," *Servet-i Fünun*, Cilt: 27, Sayı: 683, (13 Mayıs 1320), 59; Orhan Hülagü (çev.), "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'in İktisadi ve İçtimai Durumuna Bakış," *OTAM*, Sayı 9, (1998), 508-513. Asaf Bey, Yafa Kazası'ndan önce görev yaptığı Kudüs-ü Şerif Sancağı'na bağlı Birussebi Kazası'nı bölgenin ticaret ve ekonomi merkezi haline getirmeye çalışmıştır. Bkz. Itzhak Weismann and Fruma Zachs, *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, (Newyork: I.B. Tauris, 2005), 193.

4 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (BOA DH.MKT.)*, 2620/62; Neville J. Mandel, *The Arabs and Zionism Before World War I* (Berkeley: University of California Press, 1976), 27.

5 *BOA DH.MKT.*, 1241/78-3; Johann Büssow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District* (Brill: Leiden and Boston, MA, 2011), 541.

6 Mehmet Asaf Bey sırasıyla şu görevlerde bulunmuştur. 25 Temmuz 1904 Beni Sav Kazası kaymakamlığına, 11 Eylül 1905 Kudüs-ü Şerif Sancağı dahilinde Birussebi (Beersheba) Kazası kaymakamlığına, 22 Mart 1907'de Yafa Kazası kaymakamlığına atanmıştır. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA BEO)*, 3083/231212; *BOA İ.DH.*, 1456/1325; *BOA DH.MKT.*, 1234/77; *BOA İ.DH.*, 1456/16.

7 *BOA DH.MKT.*, 1241/78-3; Büssow, *Hamidian Palestine*, 541.

8 *BOA DH.MKT.*, 1241/78-5.

kutlamaları öncesinde çıkarttıkları olay⁷, Asaf Bey'in görevinden alınmasıyla sonuçlanmıştır⁸.

Asaf Bey'in Yafa'dan sonra mutasarrıf olarak göreve getirildiği Cebelibereket Sancağı, daha önce görev yaptığı Yafa gibi etnik unsurlar açısından dikkat çekici bir bölgeydi. 1878 Berlin Antlaşmasından sonra Ermenilerin, diğer Hristiyan unsurlar gibi ihtilal fikirlerini yayarak isyan çıkarmaları, önemli bir iç güvenlik sorunu oluşturmuştur. Dinsel yakınlığıyla Avrupalı büyük devletlerden destek gördüğü bilinen Ermeniler, örgütlü ve planlı olduğu anlaşılan ihtilal hareketleri başlatmışlardır⁹. Kurdukları ihtilal örgütleri vasıtasıyla, politize olmuş kilise ve din adamlarının gizli/açıktan faaliyetleriyle, Kilikya adını verdikleri Adana bölgesinde, bir Ermeni devleti vücuda getirmeyi amaçlamışlardır¹⁰.

Asaf Bey'in, Ermeni oluşumlarının ve din adamlarının bu bölgede bir Ermeni devleti kurmak için başlattıkları olayları, memuriyetini ve geleceğini hiçe sayarak, aldığı tedbirlerle engellemeye çalıştığını söyleyebiliriz. Zira bu hadiseler sonucu iki kez yargılandığı divaniharpte görevinden alınarak, dört yıl memuriyetten uzaklaştırılmıştır¹¹. Görevinden alınmasında Cebelibereket olaylarında Ermenilerin Müslümanlarca katliamına müsaade ettiği iddiasının önemli rol oynadığı söylenebilir. Ancak bu itham ve asılsız olduğu anlaşılan iddiaların arşiv belgeleri ışığında gerçekleri yansıtmadığını ifade edebiliriz.

Çalışmada; Birinci Adana olayları içinde yer alan Cebelibereket Sancağı'nda meydana gelen olaylar incelenmiş ve Cebelibereket Mutasarrıfı Mehmet Asaf Bey'in yargılama süreci ele alınmıştır. Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri araştırmada başvuru birincil kaynağı teşkil etmiştir. Ayrıca Adana olaylarının bizatihi canlı şahidi olan Asaf Bey'in olayla ilgili gözlem ve değerlendirmelerine yer verdiği raporu ile Süleyman Kani'nin Akşam Gazetesinde 1938 tarihinde "Saray ve Babıalının İçyüzü" adıyla yayınlanan tefrikasına müracaat edilmiştir. Çalışmaya, Ahmet Erdoğan'ın Adana olaylarını yaşayan beş kişinin olaya dair görüşlerinin ve düşüncelerinin ele aldığı *1919 Adana Ermeni Olayları* adıyla neşrettiği çalışması önemli katkı sağlamıştır. Bunun yanında telif ve tetkik eserler de başvuru diğer kaynaklar olmuştur. Son olarak kendisine "*Ben seni şimdiye kadar vali bile yapardım*" diyen dönemin Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın bu teklifini "*Hakkım varsa*" diyerek kabul etmeyecek kadar erdemli bir Osmanlı bürokratu olarak tavsif

9 Geniş bilgi için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1976).

10 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 550-568

11 Mehmet Asaf Bey, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: TTK, 2002), 2.

edilecek Asaf Bey ile ilgili bu çalışmanın, muhakkak eksik bir yönü bulunmakla beraber alan yazına katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz¹².

1. Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı Döneminde Adana Olayları

Asaf Bey, Yafa'da meydana gelen Yahudi-Müslüman arbedesinden sonra görevinden alınmış, dört yıl aradan sonra birinci sınıf kaymakam olarak, Cebelibereket Sancağı'na mutasarrıf tayin edilmiştir (10 Eylül 1908)¹³. Burası Adana Vilayeti'ne bağlı bir sancak (liva) idi. Bereketdağı anlamına gelen ve arazinin verimliliğini ifade etmek için kullanılan Cebelibereket¹⁴, Üzeyr ve Payas adları ile de anılmıştır. 1840 yılına kadar Halep Vilayeti'ne bağlı kalan Üzeyr Sancağı, 1867 yılına kadar da Adana Vilayeti'ne bağlı kalmış, 1867 Vilayet Nizamnamesi ile de Payas Sancağı adını alarak Halep'e, 1869 yılında Adana tekrar vilayet olunca, buraya bağlanmıştır. Sancağın adı 1879 yılında yeni idarî düzenleme ile Cebelibereket adını almıştır. Yeni Sancak; Payas, Osmaniye ve Belen kazalarından oluşmaktaydı. Merkezi 1880 tarihinde Yarpuz olmuştur. 1890 tarihinde ise Sancağa; Islahiye, Hassa ve Bulanık (Bahçe) kazaları eklenmiştir. 1908 tarihinde de Sancak merkezi, Osmaniye'ye taşınmıştır¹⁵.

Asaf Bey'in mutasarrıf olarak görev yaptığı Cebelibereket, oldukça hassas bir sancaktı. Zira burası Adana "İğtişası"nın merkezinde yer almıştır¹⁶. Tarihe "Adana İğtişası"¹⁷ olarak geçen olaylar iki dönemde incelenir: Birincisi, Adana, Tarsus, Erzin, Misis, Dört Yol ve çevresinde başlayan (14-16 Nisan), ikincisi ise dokuz gün sonra sadece Adana ile sınırlı kalan ve öncekinden daha şiddetli olan olaylardır¹⁸.

II. Meşrutiyetin ilanının ülkede meydana getirdiği özgürlükten Ermeni Cemaati oldukça istifade etmiştir. Bu kazanımlarını daha da ileri götürmek amacındaydılar. Ermeniler özellikle, elde ettikleri dış destek, Osmanlı

---

12 Mehmet Asaf Bey, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 5.

13 *BOA İ.DH*, 1469/61; *BOA BEO*, 3395/254623.

14 Yusuf Halaçoğlu, "Cebelibereket," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 185-186.

15 Ebru Güher, "Maârif Salnâmelerine Göre Cebel-i Bereket Sancağında Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M. 1898-1903)," *Turkish Studies*, Sayı: 9/4 (Ankara 2014): 459.

16 Belgelerde "iğtişas", "Adana Hadise-i müessifesi" tabirleri kullanılmıştır. *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Yayınlanmış Arşiv Belgeleri, Cilt I (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2010), (*BEO*, 3536/265127; *BEO*, 3543/265713-2).

17 Ahmet Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 5 *Adanalı Ne diyor?* (Adana: Alev Dikici Basım, 2016), 1.

18 Kemal Çiçek, "Bildiklerimiz Bilmediklerimiz," *1909 Adana Olayları* (Ankara: TTK, 2011), 7.

Devleti'nin 19. Yüzyılda yaşadığı ekonomik ve politik problemlerin etkisi, Balkan Hristiyanlarının bağımsızlıklarını elde etmiş olmaları, hiç olmazsa muhtar bir Ermenistan'ın teşkili arzusunu güçlendirmiştir.

1878 Berlin Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde konulması, Osmanlı Devleti'nde bir Ermeni sorunu oluşturularak, sözde Ermeni taleplerine uluslararası bir boyut kazandırılmıştır¹⁹. Avrupalı devletler bu antlaşmanın 61. Maddesini bir müdahale vasıtası olarak kullanmışlardır²⁰. Bu antlaşmanın verdiği avantajla Ermeni örgütleri kurulmuş, bu örgütler, Ermenilerde millî ihtilal fikirlerinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır²¹.

1.1. Adana Olaylarının Sebepleri

Adana'da Ermeni nüfusu çoğunluğu teşkil etmemekteydi, ancak Adana'nın ticari ve ekonomik hayatında oldukça etkinlerdi. Ayrıca büyük tarım arazilerine de sahiplerdi. Hatta Adana'da iç ve dış ticarete de yönelmişlerdir .

Türk ve Ermeni tarihçiler Adana Olaylarının sebepleri, gelişimi ve sonuçlarıyla ilgili olarak farklı görüşler ortaya koymaktadırlar. Ermeni tarihçiler genellikle olayların ekonomik ve politik nedenlerden dolayı meydana geldiğini savunmaktadırlar. Adana Ermenilerinin ekonomik koşulları Müslümanlara kıyasla daha iyiydi. Hatta diğer Anadolu şehirlerindeki Ermenilere göre Adana Ermenilerinin refah seviyesinin oldukça iyi olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Ermeniler, kendilerinin ekonomik refah düzeyinin yüksekliğini

Müslümanların kıskandığını vurgulamaktadırlar. Ermeni mal ve mülk ile topraklarını ele geçirmek isteyen bazı Müslümanların, bu olayı körüklediklerini ileri sürmektedirler²². Adana'da Ermeni nüfusu çoğunluğu teşkil etmemekteydi, ancak Adana'nın ticari ve ekonomik hayatında oldukça etkinlerdi. Ayrıca büyük tarım arazilerine de sahiplerdi. Hatta Adana'da iç ve dış ticarete de yönelmişlerdir²³. Bu da onlara ciddi bir maddi üstünlük sağlamıştır.

19 Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi* (Ankara: Bilgi, 2007), 19; Recep Cengiz, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/ Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım," *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4 (Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009), 10.

20 *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân- ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra*, Yayına Hazırlayan Halil Erdoğan Cengiz (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983), 9.

21 Ahmet Eyicil, "1895 Maraş ve Zeytin İsyanı," *OTAM*, Sayı: 11 (2000), 157-159; Osman Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu," *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9 içinde, ed: M. Metin Hülagü, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca (Ankara: TTK, 2014), 5.

22 Kemal Çiçek, "The Power of Rumours in the Making of History: The Case of the Adana Incident of 1909 in the Ottoman Empire," *Belleten*, Cilt: LXXVI, Sayı: 277 (2012): 951, 957.

23 Çiçek, "The Power of Rumours in the Making of History," 956.

Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci

Türk tarihçiler ise Adana Olaylarının Ermenilerin Kilikya bölgesinde bağımsız bir Ermeni krallığı²⁴ kurmak emel ve arzusuyla meydana geldiğini öne sürmektedirler²⁵. Türk tezine göre Ermeni komiteleri, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve ekonomik problemlerin üst düzeyde yaşandığı durumdan faydalanarak, bağımsızlıklarını dış müdahale ile elde eden Balkan uluslarına benzer bir bağımsızlık, ya da özerklik elde etmek maksadına dair provalarını Adana bölgesine taşımışlardır. Onların bu maksattan mülhem faaliyetleri Adana Olaylarının en önemli sebepleri arasında gösterilmektedir. Özellikle Hınçak Komitesi bu amacın, diplomatik yolların yanı sıra ihtilalle gerçekleştirebileceğini savunmaktaydı²⁶. Hınçak Komitesi'nin parti programında Ermenistan'ın kuruluşunun ancak ihtilalle gerçekleştirilebileceğine yer verilmesi söz konusu olaylarda Ermeni komitelerinin rolünün olduğunu ortaya koyar niteliktedir²⁷. Başta Hınçak olmak üzere kurulan komitelerde, Rupinyan Krallığı'nın hüküm sürdüğü Kilikya'yı diriltmek amacı yatmaktaydı²⁸. Bu, Ermeniler için millî bir ideal ve gaye idi²⁹. Bu amaçla, Ermenileri içten içe Müslümanlara karşı tahrik etmekteydiler. İsmail Safa Bey, *İtidal* gazetesinin 35. sayısında "Netice-i İhtilal" başlıklı yazısında Adana Olaylarının Ermenilerin bağımsızlık hayallerinin eseri olduğunu yazmıştır. Safa Bey, yine aynı gazetede "Müthiş Bir İsyân" başlıklı yazısında, Ermeni Olaylarına dair "Bu olmamalıydı ve olmayacaktı" diyerek, olaylardan duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Ermenilerin bu isyanını ise "çılğınca bir isyan" olarak nitelendirerek, olaylardan Ermenileri sorumlu tutmuştur³⁰. Olayların tanıklarından Ahmet Remzi Yüreğir, Adana Olaylarının Ermeniler tarafından meydana getirildiğini vurgulamaktadır³¹. *İtidal* gazetesinin başyazarı İhsan Fikri Bey, olayların Ermeniler arasında görülen aşırı milliyetçilik ve

24 Meliha Aktol Kaşgarlı, tarihte Kilikya Ermeni Krallığı'nın mevcut olmadığını, bunun Bizans, Roma-Germen İmparatorluğuna, Büyük Selçuklulara, Anadolu Selçuklulara tabi Kilikya Vasal Ermeni Baronluğu olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Meliha Aktol Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi* (Ankara: Altıncioğlu Matbaası, 1990), XI.

25 Çiçek, "The Power of Rumours in the Making of History," 951, 957.

26 Çiçek, *1909 Adana Olayları*, 19.

27 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 22, 23.

28 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 551; Yusuf Sarınoy, Recep Karacakaya, *1909 Adana Ermeni Olayları* (İstanbul: İdeal Yayınları, 2012), 17. Hamidiye Kazası'nda elde edilen bir Ermenice mektuptan Ermenilerin istiklal fikri ile ihtilal ettikleri anlaşılmaktadır. Bkz. *Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909)*, Yayına Hazırlayanlar Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal (Ankara: TTK, 996, 205. İrtem "Ermeni komiteleri müstakil bir Ermenistan teşkili amacıyla doğu vilayetlerinde faaliyet göstermekle birlikte, Haçlı Seferleri esnasında Adana havalisinde küçük Ermenistan Krallığı'na öne sürerek Kilikya'da kendileri için ihmal edilmemek lazım gelen bir saha" olduğunu belirtmektedir. Bkz. Süleyman Kani İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 2004), 147.

29 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 551.

30 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 141-142.

31 Ahmet Erdoğan, *Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcire Adana Ermeni Olayları* (Konya: Gençlik Kitabevi Yayınları, 2012), 33.

bağımsızlık düşüncesinden ileri geldiğini düşünmektedir³². Adana Olaylarının canlı şahitlerinden Damar Arıkoğlu, olayların Ermeni Komiteleri tarafından başlatıldığını ileri sürmektedir. Olaya da “*Ermeni kıyımı*” adını vermektedir³³.

Ermeni komiteleri, Adana ve Mersin’de bağımsız bir Kilikya kurmak hedefiyle daha 1899’da söz konusu şehirlerde Ermenilerin, Türkler tarafından katledilecekleri şayiaları yaymışlardır³⁴. Bu şayialar, zamanla Ermeniler arasında Müslümanlara karşı kin ve husumetin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Süleyman Kani *Ermeni Meselesinin İç Yüzü* olarak kitaplaştırılan *Akşam* gazetesindeki tefrikasında, “*Ermenilerin, Müslümanları aşığılayıcı, tahkir ve tahrik edici hal ve tavır*” içinde bulduklarından bahsetmektedir. Ayrıca, bu hezeyanlarla, Müslümanları üzerlerine çekerek, olayları onların başlattığını hem Osmanlı hem de Avrupa kamuoyuna duyuracaklarını söylemektedir³⁵. Çiçek’de Adana Olaylarının temelinde söylentilerin yattığını belirtmektedir³⁶. Ona göre “*söylentiler çatışmaların yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.*”³⁷ H. Rouland’tan Pichon’a gönderilen bir yazıda Ermenilerin silahlandıkları, ayaklanacakları ve Ermeni Krallığını kuracaklarına dair söylentilerden bahsedilmektedir³⁸. Bu şayialar ve söylentilerin yanı sıra Ermeni Komitelerinin 1905 yılında Paris’te yaptıkları kongrede Kilikya’da bir Ermeni Devleti kurulmasına dair karar almaları, 1909 Adana Olaylarının en önemli sebebi olarak değerlendirilebilir³⁹.

Müslümanların anlatılarında, Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamından fazlasıyla istifade eden Ermenilerin, anayasanın eşitlik sağladığı bahanesiyle Müslümanlara hakaret etmeye başlamaları, çarşı ve pazarlarda Müslüman kadınların başörtüsüyle dalga geçmeleri, Ermeni tüccarın çarşafı Müslüman kadınları kızdıracı hareketlerde bulunmaları dikkat çekicidir. Bu söylentilerin yoğunlaştığı bir dönemde Ermeniler zihinsel olarak donanımlı hale gelmişlerdi. Bunu daha da geliştirmek, Ermenileri bilinçlendirmek amacıyla Mersin’de *Sivas harabesi* adıyla bir oyun sergilemişlerdir. Burada Ermenilerin milli kimliği vurgulanmaktaydı. Dahası Müslümanların Ermenileri sömürdükleri ve Müslümanların boyunduruğundan kurtulmanın zamanı geldiği

32 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 131.

33 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 102-115.

34 Süleyman Kani İrtem, “Saray ve Babıali’nin İç Yüzü: Ermeni Komitelerinin Adana Tahrikatı Yıldız Yağdırılan Jurnaller,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 208, Sayı: 7161, (22 Eylül 1938): 1184. İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, 148.

35 İrtem, “Saray ve Babıali’nin İç Yüzü,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No. 230 (1 Teşrinisani 1938): 10.

36 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 959.

37 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 958.

38 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 22, 23.

39 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 22, 23.

ele alınmaktaydı. Bunun verdiği coşkuyla salonda bulunan Ermenilerin heyecana gelerek, “*Yaşasın Ermenistan*” diyerek bağımsızlık şarkıları söylemelerinin⁴⁰, isyanı körüklediği düşünülebilir. Yine anayasanın verdiği avantajla “*Ermeni kilisesinin Müslümanların adına kayıtlı bazı büyük çiftliklerin tapusunu, bu arazilerin eskiden mülkleri olduğunu iddia ederek üzerlerine almaları*”⁴¹, Müslümanların tepkisini çekmede önemli rol oynamıştır. İki tarafın yaymış olduğu söylentilerin “*duygusal bir politik güç taşıyan anlatılar oluşturmak*” için kullanıldığını belirtmektedir. Çiçek’e göre, “*pek çoğu asılsız olan bu hikâyeler, farklı dinlerden insanların çatışmasında önemli bir rol oynamıştır.*”⁴²

Adana Olaylarının İstanbul’da meydana gelen 31 Mart İhtilalinden bir gün sonra çıkmasını tarihçiler anlamlı bulur. Türk tarihçilerine göre, 31 Mart İhtilalinin meydana getirdiği otorite boşluğu ve siyasi kargaşa Adana Olaylarının patlak vermesinde önemli bir rol oynamıştır⁴³. “*31 Mart İhtilalinin meydana getirdiği otorite boşluğunda, Meşrutiyet yanlısı ve karşıtlarının vilayetdeki güç mücadelesinin engellenemeyen neticesi*”⁴⁴, Adana Olaylarının sebepleri arasında gösterilebilir. Bu mücadelede, Meşrutiyet karşıtlarının azınlıkların güçlenmesinden rahatsız olan kitleleri kullandığı ileri sürülmektedir⁴⁵. Zira Meşrutiyetin ilanıyla çıkarları zedelenen mütegalibeler, eski mevki ve şöhretlerini yeniden elde etmek için; amele, ayak takımı, işsiz güçsüz kimseleri etraflarına toplayarak, Ermenilerin, İslam ve vatan düşmanı olduklarına dair şayiaları yaydırmak suretiyle, Müslümanlar arasında Ermenilere karşı kin ve nefret hissi uyandırarak, Müslüman ve Hristiyanlar arasında husumet oluşturmaktaydılar⁴⁶.

Ermeni ve Türk tarihçileri bu hadisenin meydana getirdiği belirsizlik ortamının Adana Olaylarına zemin hazırladığını ileri sürmektedirler. Ermeniler, bu otorite boşluğunun Müslümanlara yaradığı, bu boşluktan istifa eden Müslümanların

40 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 954.

41 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 957. “*Örneğin, yaklaşık 500.000 metre karelik ve Sis Katolikosuna ait bir çiftlik arazisi, iki toplum arasında bir sorun haline geldi. Bu özellik bilinen “Tailan” Çiftliği, geçmişte kilise temeli olduğu gerekçesiyle kiliseye geri verilmiş ve Türkiye’nin doğusunda çok sayıda Ermeni göçmen buraya yerleşmiştir.*” Bkz. Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 957.

42 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 964.

43 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 960.

44 Çiçek, *1909 Adana Olayları*, 10. Ancak, Süleyman Kani, Adana’da çıkan olaylarla İstanbul’da 31 Mart’ta başlayan askeri ihtilal hareketini bir tutmanın doğru olmadığını vurgulamaktadır. Bkz. İrtem, *Ermeni Meselesinin İcyüzü*, 147.

45 Çiçek, *1909 Adana Olayları*, 10.

46 İrtem, “Saray ve Babıali’nin İç Yüzü,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 210 (25 Eylül 1938): 12; İrtem, *Ermeni Meselesinin İcyüzü*, 148.

Ermenilere saldırdıkları şeklinde iddialara ortaya atmışlardır. Chalian Garabed bu olayları Meşrutiyet karşıtlarının körüklediklerine inanmaktadır. Ermeni tarihçilerine göre, Adana’da çıkan yerel *İtidal* gazetesinin yazarı ve editörü olan İhsan Fikri Bey’in olaylardaki kışkırtıcı rolünün olduğunu ileri sürmektedirler. Bu arada İngiltere’nin Adana Konsolosu Binbaşı Charles Doughty-Wylie, raporlarında da sık sık Müslümanların düzen ve yeni rejimin getirdiği reformlara karşı olduklarını ve Hıristiyanların iktisaplarından rahatsız oldukları iddiasına yer vermiştir. Öte yandan Türk tarihçilerine göre, siyasi kargaşa olayların patlak vermesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak, onlara göre olayları başlatan ve isyan eden Ermenilerdi⁴⁷.

Yerel güçlerin Ermenilerin ihtilal hareketi içinde olduklarına dair yaydıkları bu şayiaların da Türkleri tedirgin etmesi olayları tetiklemiştir. Ayrıca bu güçlerin, yerel idarecilerin beceriksizliği ve tedbirsizliğinden de faydalanarak, toplumsal gerilimi tırmandırdığı söylenebilir⁴⁸. İhsan Fikri Bey “*Müslüman kardeşlerimiz Ermenilerin hakkımızda iyi fikir beslemediklerini, çok yakın bir günde ihtilal ateşleriyle memleketi tahrip edeceklerini söyledikleri zaman, biz böyle bir şey yoktur, olamaz der, ...böyle şayialar çıkarırları lanetlerle yad ederdik*”⁴⁹ diyerek söylentilere inanmamakla hata ettiklerini belirtmektedir. Bu tahriklerin temelinde hem Ermeni komitelerinin Adana ve çevresinde bağımsız bir Ermenistan Krallığı’nı kurmak azim ve istekleri hem de iki taraftaki tutucuların yaydıkları ve reaksiyoner ajanların çalışmalarının rolü olduğu belirtilebilir⁵⁰. Adana merkezi için bu yorum yapılabilir. Ancak Adana çevresindeki olayların genelinde Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin önemli rolü olduğu söylenebilir. Hınçak dışındaki Truşak ve Taşnaksütyun örgütleri de Adana Vilayeti’nin her tarafında kulüpler açarak, birçok Ermeni’nin buralarda toplanmalarını sağlayarak, onlarda ‘sevda-yı istiklal’⁵¹ fikrini uyandırmışlardır⁵². Bu komiteler, Ermeni armaları⁵³ ve hayali krallarla, fedailerinin⁵⁴, Ermeni komitecilerinin, Sasun ve Zeytun Ermeni katliamlarını yapan çetecilerin resimleri ile Ermenistan haritasını, Doğu illerinde katliam yapan Rusyalı Ermeni çetelerinin birer kahramanmış gibi tasvir edilen tablolarını, elden ele dolaştırarak, millî benliğin oluşmasını sağlıyorlardı⁵⁵.

47 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 959-960.

48 Kemal Çiçek, “Giriş,” *1909 Adana Olayları* (Ankara: TTK, 2011), 4.

49 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 129.

50 Halil Ersin Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010), 210.

51 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523), 13; *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2829/124), 51.

52 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları* (BEO, 3621/271523).

53 *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, 205.

54 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523), 14.

55 İrtem, “Saray ve Babıali’nin İç Yüzü,” 12; *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, 205.

Bunlar sokaklarda satılıyor vilayetlere gönderiliyordu⁵⁶. Bunların, özellikle Ermeni gençleri arasında romantik milliyetçi hislerin gelişiminde önemli bir etkiye sahip olduğu göz ardı edilmemelidir.

Avrupalı devletlerin, Balkan uluslarında olduğu gibi Ermenileri de Osmanlı Devleti'ne karşı destekledikleri ve tahrik ettikleri söylenebilir. Özellikle Fransa ve İngiltere bahriye kumandanlarının Adana, Dört Yol, Yumurtalık, İskenderun vs gibi yerlerdeki Ermenilerle kurdukları iletişim ile onları isyana sevk ettikleri ileri sürülebilir⁵⁷. Bu tahriklerin temelinde, Çukurova'nın Avrupalı bazı devletlerin menfaatlerine uygun stratejik özelliğinin yattığı da göz önünde bulundurulmalıdır. "*Arap coğrafyasıyla öteden beri ilgisi olan İngiltere'nin Adana bölgesinde çıkacak bir olay, bu coğrafyaya sahip olma azmi ve düşüncesini fiiliyata geçirebilirdi. Bu perspektiften böylesi bir olayla Arap yarımadasıyla bağlantı kesilebilir, Hicaz demiryolu sabote edilir ve Adana'dan Kars'a bir hat halinde Osmanlı savunması ikiye bölünebilirdi. Böylece yabancı menfaatleri itibariyle yabancı devletlerin müdahalesinden kolaylıkla faydalanarak bir isyan çıkartılabilirdi.*"⁵⁸ Bunun için komitelerin en güçlü faaliyetlerinin bu bölge üzerinde yoğunlaştığı düşünülebilir. Bu, Adana Olaylarının önemli sebebi olarak değerlendirilebilir. Ermenilerin Adana ve mülhakatında başlattıkları isyanla, Avrupa devletlerinin dikkatlerini bu bölgeye çekmek, basın yayın faaliyetleriyle Avrupa kamuoyunu etkilemek, Türkler Ermenileri katlediyor yaygarası kopararak, Avrupalıların dinî duygularından da yararlanarak, müdahale de bulunmalarını sağlamak, Müslüman ahaliye şiddet uygulayarak göç ettirmek amacıyla oldukları anlaşılmaktadır. Bununla da bölgenin Müslümanlardan arındırılarak Avrupa kamuoyuna, bölgenin nüfusça Ermenilerden oluştuğu tezini göstermeyi hedefledikleri söylenebilir⁵⁹. Ermeni komiteleri öteden beri Adana ve çevresi ile Maraş, Haçin, Sis gibi bölgelerde Ermeni nüfusunu artırmaya çalışmaktaydılar⁶⁰. Bu amaçla, resmî kayıtlarda⁶¹, Adana nüfusuna kayıtlı olmayan çok sayıda Ermeni ailenin yerleştirildiği gözlenmektedir. Çukurova'da işlerin her geçen sene daha iyiye gitmesi, Anadolu dâhilinden birçok Ermeni'nin bu bölgeye gelmesine sebep olmaktadır. Adana ve havalisine 1905'lerden sonra çok sayıda Ermeni göçü yaşandığı, Adana Olaylarından sonra divanharbin yaptığı incelemelerde açıkça görülmektedir⁶². Doğunun yoksul Ermenilerinin her yıl tarım işçisi olarak tarım sektörü olan Adana'ya geldiklerini, 1909 baharının başlarında ise bu sayının onbinleri

56 Erdoğdu, *Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcire*, 28.

57 Mevlanzade Rifat, *Türkiye İnkılabının İcyüzü*, Hazırlayan Metin Hasırcı (İstanbul: Pınar Yayınları, 1993), 146.

58 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 216.

59 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1, (DH. MKT. PRK, 2829/124), 51.

60 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 551.

61 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2829/124), 53.

62 İrtem, "Saray ve Babalı'nın İç Yüzü," *Tefrika* No: 208, 22 Eylül 1938, 1184, (12).

bulduğunu belirtmektedir. Müslüman işçilerin sayıca Ermeni işçilerden fazla olduğunu bunun istatistiksel bir olgu olduğu ancak o günün siyasal koşullarında bir şey ifade etmediği yorumu da yapılmaktadır⁶³. Uras, Ermenilerin nüfus artışını planlı ve bir gayeye matuf yapıldığını belirtmektedir⁶⁴. Sarınay'da bu nüfus artışını manidar bulmaktadır⁶⁵. Günay'da Adana'ya yurt dışından gelen Ermenilerin de olduğu bilgisini vermektedir. Bu bilgiyi 20 Nisan 1908 tarihli Zaptiye Nezareti'ne ait bir evraka dayandırdığını belirtmektedir⁶⁶.

Jandarma Kumandanı Abdi ve Binbaşı Lütfü imzasıyla Cebelibereket Mutasarrıflığı'na gönderilen 27 Aralık 1908 tarihli telgrafta, bu hususa dikkat çekilmiştir. Her sene kış mevsiminde Maraş Sancağı'nın Fındıkcık Köyü'nden ve Zeytun Kazası'ndan Çokmerzimen'in Ocaklı, Çaylı vs köylerine ticaret ve iş için hayli Ermeni gelmekteydi. Ancak sözü edilen köylere Sancak merkezinden tahsilat için gönderilen memurlar, buraya çok sayıda Ermeni'nin gelmesini şaşırtıcı bulmuşlardır. Adana ve civarına yaklaşık 2000 hane geldikleri tespit edilmiştir⁶⁷. Bölgeye hatırı sayılır göçün yaşanmasını, demografik yapının Ermeniler lehine değiştirmek amacı taşıdığı söylenebilir. Bölgenin nüfus yapısının çatışmalara uygun bir zemin hazırladığına dair ileri sürülen görüş, yerinde bir değerlendirme olarak görülebilir⁶⁸.

Öte yandan Meşrutiyetin sağladığı özgürlük ortamı Ermenilerin Adana ve çevresinde silahlanmalarına, Ermeni birliğini sağlamak için propagandalarını yoğunlaştırmalarına olanak sağladığı düşünülebilir⁶⁹. Bu bağlamda Ermeni komiteleri amaçlarına ulaşmak için Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamından, silah alım ve satımının yasal çerçevede yapılmasına müsaade edilmesinden faydalanarak, Ermenilerin, “*Türkler sizi öldürecek*” söylenti ve bahanesini de öne sürerek, silahlanmalarını sağlamışlardır. Silahlanma öyle bir hal almış ki mektep çocuklarının dahi silahları bulunmaktaydı⁷⁰. Bu silahlanma Adana Olaylarının başlamasında ve gelişmesindeki en önemli faktörler arasında değerlendirilebilir⁷¹.

63 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 956.

64 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 551.

65 Yusuf Sarınay, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu?* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012), 117.

66 Erdoğdu, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 67.

67 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 37.

68 Çiçek, *1909 Adana Olayları*, 10.

69 Çiçek, *1909 Adana Olayları*, 20.

70 Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya* (İstanbul: Aras, 2005), 63; Kamuran Gürun, *Ermeni Dosyası* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010), 250.

71 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 553; Süleyman Kani İrtəm, “Saray ve Babiali'nin İç Yüzü: Ermeni Komitelerinin Faaliyeti, Gençlere Okutulan Eserler,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 209 (24 Eylül 1938): 12; Cemal Paşa, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan Alpay Kabacalı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 382; Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 210.

Reşid, Mümtaz ve Halil paşaların valiliklerinde silah kaçakçılığının önemli bir merkezi olan Beyrut ve Suriye ile Kıbrıs'tan ithal edilen silahlardan Adana Ermenileri de pay almaktaydılar⁷². Bu durum İngiltere Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'ın raporunda da görülmektedir. İngiltere'nin Adana Konsolosu Doughty Wylie'nin verdiği bilgiler doğrultusunda Sir Gerard Lowther, hazırladığı *Adana Ermeni Olayları Raporunda*, Meşrutiyetin Ermenilere büyük faydalar getirdiğinden, özgürlükle Ermenilerin yoğun bir şekilde Avrupa'dan cephane ithal ettiğinden bahsetmektedir⁷³. Ermeni ihtilal komitelerinin silahlanmaları Lowther'in raporunu doğrulamaktadır⁷⁴. Lowther, Ermenilerin silahları Türklere karşı savunma amaçlı aldıkları ve kullandıkları yönündeki bir açıklamayla Ermenilerin silahlanma nedenini ifade etmektedir. Ancak bu açıklama gerçeği yansıtmamaktadır⁷⁵. Zira bu açıklama; Türklerin Ermenilere karşı saldırgan davranışlar sergilediklerini ima etmektedir. Oysa o dönemde bahse konu olan bölgede, Türklerin Ermenilere karşı saldırgan davranışlar gösterdiklerine ilişkin herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır.

1.2. Moucheğ Efendi'nin Cebelibereket Olaylarındaki Rolü

Adana ve çevresinde meydana gelen olaylarda Ermeni Piskoposu Peder Moucheğ (Muşeg) Seropian Efendi'nin ismi öne çıkmaktadır⁷⁶. Moucheğ Efendi 1904 yılında Adana Piskoposu seçilmiştir. Piskoposluk dışındaki görevi bölgedeki Ermeni okullarını denetlemek ve Apkarian okulunun müdürlüğünü yapmaktı. Hınçaklar, 1907 yılında Moucheğ Efendi, Mihran Damatyan ve Vahan Tekeyan'ın temsil ettiği Veragazmyal ile siyasi iş birliği oluştururlar ve Ermeni Demokratik Liberal Partisinin kuruluşunu sağlarlar. Moucheğ Efendi'nin Hınçaklarla birlikte siyasi bir oluşum içine girmesi onun piskoposluk görevi dışında illegal yapılara dahil olduğunu gösterir niteliktedir. Ayrıca Adana Valisi Cemal Bey, Moucheğ Efendi'nin "*Adana'daki Ermeni komitelerinin başkanı ve bu komitelerin Adana delegesi*" olduğunu belirtmektedir. Cemal Bey onun Avrupa'dan silah getirttiğine de vurgu yapmaktadır⁷⁷.

Türk tarihçilerine göre Moucheğ Efendi, Adana Olaylarının öncüsü, lideri ve planlayıcısıdır. Zira o "*Ermenilerin kimlikleri ile ilgili farkındalıklarını*

---

72 İrtem, "Saray ve Babıali'nin İç Yüzü," Tefrika No: 209 (24 Eylül 1938): 12; Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 23.

73 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 210.

74 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523), 8-9.

75 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 210.

76 Taha Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları* (İstanbul: İSİS, 1996), 51.

77 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 49.

artırmıştır.” Ermenileri silah alımına ve isyana teşvik ettiği gibi yabancı güçlerle de temas halindeydi⁷⁸. Türk tarihçiler, Moucheğ Efendi’nin, Meşrutiyeti kalkan olarak kullanıp, Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamından fazlasıyla istifade ederek, Adana ve civarında sözde Kilikya Krallığı’nı kurmak amacıyla, Ermeniler arasında ihtilal ve isyan fikirleri aşıladığını belirtmektedirler. Moucheğ Efendi ve Ermeni komitelerinin Adana’da başlattıkları ihtilal hareketlerinin amacının “*Memâlik-i Osmaniyye’de Ermeniliğe bir mevki’-i mahsus te’min eylemek fikrinden münba’is*”⁷⁹ olduğu ileri sürülmektedir. Olaylardan önce Moucheğ’in Mersin’de görevli olduğu sırada, İngiltere’nin Adana konsolos yardımcısı donanma binbaşı Doughty Wylie⁸⁰ de Mersin’de bulunuyordu. Moucheğ’le binbaşının bu hususta görüştüğü kuvvetle muhtemeldir⁸¹. Moucheğ’in 16 Nisan 1909’da Mısır’ın İskenderiye şehrine İngiliz gemisiyle kaçması da buna delil olarak gösterilebilir⁸².

Türk tarihçiler, Moucheğ Efendi’nin, Meşrutiyeti kalkan olarak kullanıp, Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamından fazlasıyla istifade ederek, Adana ve civarında sözde Kilikya Krallığı’nı kurmak amacıyla, Ermeniler arasında ihtilal ve isyan fikirleri aşıladığını belirtmektedirler.

Moucheğ Efendi’nin, Ermeni komiteleri aracılığıyla genç Ermeni ihtilalcilerinde meydana getirdiği ihtilal fikirlerini soyut plandan somut harekete geçirmede silahlanmanın gereğine işaret ettiği gibi bizzat kendisi de buna ön ayak olduğu ileri sürülmektedir. Mersin, İskenderun ve Kıbrıs üçgeninde silah organizasyonunda her ne kadar Moucheğ Efendi ön planda gözüküyorsa da Akdeniz’de iki hâkim güçten biri olan

İngilizleri göz ardı etmemek gerekir. Bu satış İngilizlerin izni olmadan ve İngiliz çıkarlarına aykırı olarak yapılması düşünülemez. Ermenilerin, Moucheğ aracılığıyla, İngilizler ve Fransızlarca silahlandırıldığı söylenebilir⁸³. Ermeni ihtilali için silahlanmanın yanı sıra Ermenilerde millî hisleri uyandıracak telkinlerde de bulunmuştur. Onun vaazları, Ermenilerde milliyetçilik duygularını kabartarak ve hissiyatlarını galeyana getirterek, Adana ve çevresinde ikinci bir 1895 olaylarının patlak vermesine yol açtığı ifade edilebilir⁸⁴. Moucheğ Efendi ve kilise mensuplarının, Cebelibereket

78 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 961.

79 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1, (DH. MKT. PRK, 2829/124), 51.

80 Doughty Wylie ünlü İngiliz ajanı Gertrude Bell’in eşidir. Wylie hakkında bilgi için Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 218-220.

81 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 217.

82 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 218.

83 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 220.

84 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2, (BEO, 3621/271523), 8-9.

Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci

Sancağı'nın kasaba ve köylerini dolaşarak, Ermenilere ihtilal fikirleri aşılıyor, silahlanmaya davet ettiklerine dair söylentiler Sancak'ta duyulmuştur. Asaf Bey, Moucheg Efendi'nin Cebelibereket'teki davranışlarından ve maksadından haberdardı. Mutasarrıflıktan Adana Valiliği'ne gönderilen 18 Kasım 1909 (5 Teşrinisani 1325) tarihli mazbatada; Moucheg Efendi'nin köyleri dolaşarak halkı galeyana getirdiği, Hristiyanları, vergilerini, bedeli askerliklerini ve belediye rüsumunu vermemeye açıktan teşvik ederek, Hristiyan köylerinde vergi toplamayı sekteye uğrattığı, bildirilmektedir. Bu durum, güvenliğin ortadan kalkmasına sebep olmaktadır⁸⁵.

Moucheg Efendi'nin, yanında 15-20 kadar Ermeni komitecisiyle beraber ellerinde Ermenistan bayrağı ile Dört Yol ve civar köyleri gezerek, halkı ayaklanmaya ve hükümete karşı durmaya teşvik ettiği görülmektedir⁸⁶. Zira olaylardan önce Osmanlı ve Bahçe'ye uğrayarak kiliselerde verdiği vaazlarda Ermeni cemaatini silahlanmaya ve isyana teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Kilisedeki bir vaazı esnasında: “*Olur ki müstebidler hücum eder; silah alın, hazırlık görün!.. Bakın ben reis-i ruhânî olduğum hâlde iki revolverim vardır.*” diyerek, silahını cemaate göstermiştir. Hatta, Der Vahan Efendi, Bogos Ağa, Gökçeyan, Demirci Bağdasar, Deli Mağdisi oğlu Çolak Avadis veled-i Serkiz ve birçok Ermeni, Moucheg Efendi'nin Osmanlı'da kilisedeki vaazında benzer şeyler söylediğini ifade etmişlerdir: “*Boş bulunmayın, silah tedarik edin. Hürriyetten istifade ederek silahlanınız. Kendimizi muhafaza etmek için silahlanmak lâzımdır. Fakir olanlara zenginler silah tedarik etsin. Her taraf ayaklanacak ve Avrupa bizi muhafaza edecektir. Siz on iki saatlik bir mukâvemet için hazırlık görünüz.*” Moucheg Efendi'nin, Sarrafyan adındaki bir Ermeni vasıtasıyla tanesi dört liradan binlerce silah getirtirerek, bazı Ermenilere silah, bomba ve dinamit dağıttığı da iddialar arasındadır⁸⁷. Cebelibereket Mutasarrıfı Asaf Bey, Moucheg'in Sancak'ta Ermenilerin yaşadıkları yerlerdeki isyankâr ve tahripkâr tutumunu ele aldığı bir yazıyı, *Rehber-i İtidal* gazetesinde yayınlamıştır. Moucheg, buna cevap vermek istemiş, ancak araya Vali Cevad Bey girerek, buna engel olmuştur⁸⁸. Asaf Bey'e göre, Moucheg'in ve Taşnakların teşvikiyle Kilikya Ermenistan'ını vücuda getirmek amacıyla Zeytinli, Vanlı, Rusyalı, Muşlu ve Bitlisli Ermenilerden oluşan ellibin⁸⁹ kadar silahlı Ermeni oluşturulduğu iddia edilmektedir. Ayrıca

85 Süleyman Kani İrtem, “Saray ve Babıalının İç Yüzü: Mersindeki bir Konsolosun Katogiköse Tavsiyesi - Heyecan Artıyor,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 212 (29 Eylül 1938): 12; Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 6.

86 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 7.

87 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2, (BEO, 3621/271525).

88 Süleyman Kani İrtem, “Saray ve Babıalının İç Yüzü: Adana'da Çıkarılan Şayialar – Halk Arasında Galeyan Artıyor,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 213, (1 Teşrinievvel 1938): 12.

89 Çiçek bu rakamı oldukça abartılı bulur. Bkz. Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 956.

her bir hanede de 20-30 silahlı fedai oturttuğu da söylenmektedir. Moucheg'in bunları sözde pamuk rekoltesini toplamak için işçi olarak getirttiği belirtilmektedir⁹⁰. Cemal Paşa'ya göre Adana katliamının tek müsebbibi Moucheg Efendidir. Bunun, yapabilecekleri fenalıkları önleyecek tedbirleri almayan Adana Valiliğinin de bunda pay sahibi olduğunu belirtmektedir. İngiliz sefiri 4 Mayıs 1909 tarihli bir raporunda Ermeni Patriği Moucheg'in olayların çıkmasında büyük ölçüde rolü olduğunu yazmaktadır⁹¹.

1.3. Adana'da Olayların Başlaması

Adana'da Olayların, 9 Nisan 1909 Cuma günü Ohannes adındaki bir Ermeni'nin, iddiaya göre namus meselesinden dolayı İsfendiyar ve Rahim adında iki Müslümanı öldürmesiyle başladığı ileri sürülmektedir⁹². Katilin teslim edilmemesi hadiselerin giderek büyümesine yol açmıştır⁹³. Bu olayı gerçekleştirenler Ermenilere sığınmışlar ve güvenlik güçlerine teslim edilmemişlerdir. Ohannes'te olaydan sonra Kıbrıs'a kaçmıştır⁹⁴. Aslında olayın asıl fitilini Müslüman halkın saygısını kazanmış bir hocanın tenasül uzvunun kesilip ağzına verilip bu uzva kendi kanıyla haç yapılması da iddialar arasındadır⁹⁵. Bundan başka, Bezdikyan Zakaryan adında Ermeni Komite üyesinin 14 Nisan 1909 (1 Nisan 1325) tarihinde sabah saat 4.00 - 4.30 arasında arkadaşlarıyla evinin damından, Kemeraltı Camii etrafındaki Müslümanlara ateş açmışlardır. Bu, olayın önceden planlandığı izlenimini güçlendirmektedir⁹⁶. Bu olay üzerine Ermeni mahallesinde katili aramak isteyen güvenlik güçlerine direnç gösterilmiştir. Bu, Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki gerginliğin giderek artmasına yol açmıştır. Bunun üzerine üç önemli yerel Ermeni liderinin öldürülmesi gerginliği giderek artırmıştır.⁹⁷ *İtidal* gazetesi başyazarı İhsan Fikri Bey, Ermenilerin şehrin belli başlı yerlerinde yangın çıkarttıklarını bunu söndürmeye gelen Müslümanların üzerine ateş açarak onları öldürmelerinin olayları başlattığını ileri sürmektedir⁹⁸.

90 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 14.

91 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 253

92 Nejla Günay, *100. Yılında 1909 Maraş'ta Ermeni Olayları*, (Kahramanmaraş: Ukde, 2009), 46.

93 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 254.

94 Günay, *Ermeni Olayları*, 49; Olaylara şahit olan Chalian Garabet ve Hagob Terzyan hadisenin bir namus cinayeti olduğunu belirtmektedirler. Bkz. Çiçek, "The Power of Rumours in the Making of History," 963.

95 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 11.

96 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2856/26).

97 Çiçek, "The Power of Rumours in the Making of History," 963.

98 Erdoğdu, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 131.

Bunların teşebbüsüyle başlayan ve yayılan isyan sonucu Ermenilerin, kendi mahallelerinde yakaladıkları Müslümanları katletmeleri ve Müslüman mahallelere saldırmaları üzerine Müslümanlar kendilerini korumak amacıyla silaha sarılmış, ancak karşılıklı saldırılar sonucu olaylar kontrolden çıkmış ve Adana başta olmak üzere geniş bir bölgeye yayılmıştır⁹⁹. Adana'da başlayan karşılıklı kıtal, Osmaniye, Dört Yol ve Ceyhan kasabalarına da sıçramıştır¹⁰⁰.

Adana Olayları sırasında Adana mebusu olan Ali Münif Bey, hatıralarında Adana Olaylarının Haçin'de Müslümanlarla Ermeniler arasında zuhur eden bir hadise ile gerginliğin başlayıp geliştiğinden bahsetmektedir. Haçin'de Müslümanlar ve Ermeniler arasında olan bir olayı araştırmak için Adana'dan Selim Beyle İttihat ve Terakki İdare Heyeti Azasından Avukat Karabet Çalyan gönderilmiştir. Heyet-i Tahkikiye raporunu vilayet adına verdiği halde, Vali Cevat Bey hareketsiz kalmış, bu atalet İslam ve Ermeni zümreleri arasında bir gerginlik yaratmıştır¹⁰¹.

Arşiv belgelerine göre Adana bölgesindeki Ermenilerin silahlanmaları, olayın daha önceden planlanmış sistemli bir hareket olduğu izlenimi uyandırmaktadır¹⁰². Bu olayların Ermeniler tarafından planlandığını İngiliz konsolosu itiraf etmektedir. Olayları incelemek için, Adana'da Ermeni mahallesini gezerken, Ermenilerce ateş açılması sonucu yaralanması bu kanaatini güçlendirmiştir. Konsolosta “*Artık Ermenilerin bir fikir-i musammem üzerine kıyâm etdikleri*” düşüncesi oluşmuştur (18 Nisan 1909)¹⁰³.

2. Cebelibereket Sancağı'nda Ermeni Olayları ve Mehmet Asaf Bey

Cebelibereket, Adana Vilayeti'nin Ermenilerce meskûn sancağıydı. Ancak Adana Olaylarının başlamasından önce bu bölgeye başta Van ve Zeytun olmak üzere birçok yerden Ermeni, Dört Yol ve civar köylere göç etmiştir. Asaf Bey, göreve geldiğinde, Dört Yol ve civarına Ermeni göçünün devam ettirildiğini söylemektedir¹⁰⁴. Bunların maksatlı ve bir amaca yönelik olarak getirildiğinin farkında olan Asaf Bey, Dört Yol'u en kalabalık ve zararlı Ermenilerin bulunduğu yer olarak görmekteydi¹⁰⁵.

---

99 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523).

100 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 51.

101 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 49.

102 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523).

103 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3536/265166).

104 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 5-6.

105 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 7.

Meşrutiyetin ilanından sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar gücünden bir menfaat sağlamak ve vazife elde etmek isteyen birçok kişi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil olmuştu¹⁰⁶. Bu bağlamda Ermeni komiteleri bütün Sancak'ta, köylere kadar sözde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kulübünü kurarak, Cemiyet'in mührüne sahip olmuşlardır¹⁰⁷. Bu durum özellikle taşrada tam bir çıkar ilişkisine, bölgesel ayrımcılığa ve ayrışmaya davetiye çıkartmaktaydı¹⁰⁸.

Cebelibereket Sancağı'nda olaylar başlamadan önce yapılan birtakım idarî tasarruflar da dikkat çekicidir. Sancak'ta, idarî hizmetlerde görevli memurların sebepsiz merkeze alınmaları, bazılarının da el çektirilmeleri hem askerî hem de idarî mekanizmada büyük aksaklıklar meydana getirdiği gibi asayişin sağlanmasını da güçleştirmekteydi. Bu ortamın Ermeni İhtilaline uygun zemin oluşturduğu söylenebilir¹⁰⁹. Aynı zamanda sorgu yargıcısıyla savcı muavinine de işten el çektirildiğinden vazifeleri vekaletle idare edilmekteydi. Çoğu heyetin eksik olmasından, muhakeme yapılamamasından ve uzun tutukluluk sürelerinden dolayı huzursuzluk yaşanmaktaydı. Vekaleten müstantikliği idare eden üyeden Ohannes ve Osman efendilerin bilgisizliklerinin yanı sıra, yolsuzlukları da sağlıklı sonuç alınamamasına sebep olmaktaydı. Bu genel güveni sarsan durumda birçok suçlu tutuklanamıyor, himaye ediliyor ve bazıları da tahliye olunuyordu. Bu sebeple Asaf Bey, Vilayet'ten asil olarak bir sorgu yargıcı istemiştir. İdaredeki bu aksaklıkların Sancağı, Moucheg Efendi'nin ve Ermeni komitelerinin faaliyetlerine açık hale getirdiği ileri sürülebilir. Asaf Bey, Hristiyan ahalinin bunların telkinleriyle hükümetin varlığına ve şahsına saldırdıklarından, kanun ve emirlerini çiğnediklerinden bahsetmektedir¹¹⁰.

Hristiyan ahali Meşrutiyetin ilanından itibaren vergilerini vermemekteydi. Yalnız vergi ve askerî bedellerinden 90000 kuruş bekaya bırakmıştır. Devlet alacaklarının tahsilini engelleyenler ve bu işi kışkırtanlar, Sancak yönetim kurulu üyeleri; Agop Ağa, Ballıyan Ohannes, Köroğluyan Kegork, Karaserkisoğlu Kör Agop, Köroğlu Moses, Karaoğlanoğlu April idi. Bu

106 Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2000), 71.

107 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 6.

108 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 6. “Jandarmalar tarafından bir mesele için hükümet dairesine götürülen bir Ermeni olduğunda ahali hücum ederek, jandarmaların işini yapmalarına engel oluyorlardı. Arkasından da Cemiyetin üyesi olduğuna dair mühürlü bir evrak göndererek, her türlü saldırıdan korunmuş oluyorlardı.”

109 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 37. “Cebelibereket'te meydana gelen Ermeni olaylarından 15 gün önce komitecilerden bir Ermeni'nin tecavüz ve tahkirine tahammül edemeyen jandarma kumandanı bir tokat attığından vilayet ceza mahkemesince bir ay hapse mahkum edilmiş ve hükümet gücü büsbütün maskaraya döndürülmüştü.”

110 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 35.

kişilerin adliyeye teslimi için birkaç süvari ile Payas'ta bulunan jandarma komutanlığı görevlendirilmişti. Ayrıca 26 Ocak 1909 (13 Ocak 1324) tarihinde azalar Agop, İbrahim, Tahrirat müdür vekili Zekeriya, muhasebeci Servet, naib Necib, mutasarrıf Asaf imzasıyla Vilayete, bunlardan birkaçının sert bir şekilde cezalandırılması gerektiğine, buna dair önlemler alınmadığı takdirde bu halin diğer Ermeni köylerine de sıçramasının muhtemel olduğuna dair bir yazı gönderilmiştir¹¹¹.

Asaf Bey, 8 Şubat 1909'da (26 Ocak 1325) Vilayet ve Dahiliye Nezareti'ni Sancak'ta meydana gelebilecek bir Ermeni ihtilaline karşı uyarmıştır. Sancak'ta ve özellikle Dörtöl'da Ermeniler, Meşrutiyetin ilanından beri günden güne artan bazı garip davranışlarda bulunmaktaydılar. Ermeni komitelerinin Müslümanların Ermenilere saldıracaklarına dair yaydıkları şayialar,¹¹² onların Müslümanlara karşı kin ve husumet beslemelerine yol açmıştır. Bu komitelerin Ermenileri Dörtöl'da toplayarak, “Yaşasın Ermenistan” diye bağırarak talim yaptırdıklarına şahit olunmaktaydı. Kendi aralarında taksim ve istihkâmlara benzer sözde hudut, hendek ve duvarlar örmekteydiler¹¹³. Ermenilerin yaptıkları bu istihkâmları yıkacak ve yenilerinin önüne geçecek Sancak'ta tek bir nizamiye askeri bırakılmamıştı. Nizamiye askerlerinin geri çekilmesi, Sancağın tehlide ve isyana açık hale gelmesine sebep olmuştur¹¹⁴. Payas Nahiye Müdüründen Asaf Bey'e gönderilen şifre telgrafta, Ermeni örgütlerin, Sancak dâhilindeki kaza idarelerinin boşaltılması yönünde idarelere kesin uyarı verdikleri yer almaktadır¹¹⁵. Ayrıca Müslüman halkın topraklarını ekerek de olayları körüklediklerine yer verilmektedir¹¹⁶.

Asaf Bey, Cebelibereket'teki olaydan birkaç gün önce, Sancak Tahrirat Müdürü İlmi Efendi'nin Müslümanlar ve Ermeniler arasında bir karışıklık çıkarmaya çalıştığına dair aldığı ihbarı Adana Vilayeti'ne bildirmiştir. Ancak Valilik, Asaf Bey'in bu telgrafına ehemmiyet vermemiş, İlmi Efendi hakkında idarî bir tasarrufta bulunmamıştır. Yine Asaf Bey, Osmaniye Kaymakamlığı'nın Dörtöl Ermenilerinin ihtilal olasılığına dair telgrafından valiliği haberdar etmiştir. Ayrıca bunların İskenderun Körfezi sahiline yakın bir yerde kışlaya benzeyen

111 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 35.

112 Ermeniler, Müslümanların kendilerine saldırdıklarına dair şayialar yaymaktaydılar. Bununla Avrupa'nın dikkatinin buraya çekilmesi amaçlanmaktaydı. İskenderun'daki İngiliz konsolosu Katoni'ye olaydan 5 gün önce terekle hücum ederek, “aman bizi kesiyorlar, bu canavarları tedib ediniz” diye yazmaktaydılar. Bkz. Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 37.

113 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 33- 34.

114 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 37.

115 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 37. Örneğin Dörtöl'daki komite mensuplarından Tıfilyan Bogos, 4 adamıyla gelip postallı fedailerin hücumlarıyla hükümetin zorla boşaltılmasına dair bir ultimatom vermiştir.

116 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 34.

bir bina inşa ettiklerine, kasabada mazgallı duvarlarla evler yaptıklarına, Anadolu içlerinden çok sayıda Ermeni'nin burada toplandıklarına, her evde 15-20 kişinin kaldığına dair vilayete bir rapor vermiştir¹¹⁷. Ayrıca Cebelibereket Sancağı'na bağlı köylere çok sayıda Ermeni'nin gizlice yerleştirilmesinin bir isyan hazırlığı izlenimini verdiğini bildirmiştir. Bu bilgiyi Agop adında Ocaklı Köyü'ne mensup bir Ermeni'nin Adana Vilayeti'ne gönderdiği ihbar mektubundan öğrenmekteyiz¹¹⁸.

Ermenilerin, daha önce köylerin etrafına inşa ettikleri tabya ve istihkâmlardan Müslüman köylerine saldırarak ateşe vermişler ve çok sayıda Müslümanı katledip, “Yaşasın Ermenistan”, “Sultan Hamid nâmında padişahımız yokdur. Buralar bizimdir. Şam'a gidiniz” diye slogan atarak, şehit ettikleri Müslümanların başlarını keserek süngülere takıp, “Muhammedinizi çağırın.” diye bağırarak suretiyle tehditler savurarak, Müslümanları infiale getirdikleri iddia edilmiştir¹¹⁹. Bu kışkırtıcı ve aşağılayıcı gerçek rivayet Adana ve çevresinde yaşayan Müslümanlar üzerinde büyük tesir uyandırmıştır¹²⁰. 16 Nisan 1909 (3 Nisan 1325) Cuma günü silahlı Nacarlı Ermenileri, Burnaz ve civarındaki Müslüman köyler üzerine hücum ederek elliye müteceviz Müslümanı katletmişler ve Dörtüol'a iltihak eyleyerek, diğerleriyle birleşmişlerdir¹²¹. Ermenilerin katliamları karşısında çaresiz kalan Müslüman ahalinin Cebelibereket Mutasarrıfı Asaf Bey'e gönderdiği mektupta yazan “Bir an evvel askerini yetiştirilmesini Şeriat-ı Ahmediye ve Hükûmet-i Osmaniyye nâmına istihâm eyleyiz” ifadesi, Müslümanların durumunun vahametini ortaya koymaktadır. Asaf Bey, Ermenilere nasihat mektubu yollayarak, kışlayı ve silahları teslim etmelerini ve olayları sona erdirmelerini tavsiye etmiştir. Ancak Ermeniler, bölgeye gelen askerî birliğe Dörtüol'daki askerî kışlayı ve silahlarını teslim etmeyerek, Asaf Bey'in nasihatini dikkate almamışlardır. Tabyalardan çıkmayıp daima “Yaşasın Ermenistan!...” nidalarıyla bağırılmışlardır. Asaf Bey, bizzat hadiseyi sükûnete erdirmek maksadıyla canını hiçe sayarak, Ermenilerin kurşun menziline kadar gitmiş ancak yaklaşması halinde kendisini öldürecekleri tehdidinde bulunmuşlardır¹²².

117 Süleyman Kani İrtem, “Saray ve Babıalının İç Yüzü: Karışıklık Büyüyor, Her Taraftan Fena Haberler Geliyor,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 219, (11 Teşrinievvel 1938): 10.

118 Fatih Özçelik, “Çokmerzimen'de (Dörtüol) Ermeni Olayları,” *Turkish Studies*, Volume 8/11 (Fall 2013, Ankara-Turkey): 231-245, 237.

119 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1, (DH. MKT. PRK, 2829/124), 48.

120 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 962.

121 Süleyman Kani İrtem, “Saray ve Babıalının İç Yüzü: Hercümercün, Perişanlığın Derecesini Gösteren Telgraflar,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 220, (13 Teşrinievvel 1938): 12.

122 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2829/124); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3537/265233).

Hükümete ve Adana Valiliğine gönderilen telgraflardan anlaşıldığına göre Asaf Bey'in, Sancak'ta Müslümanlar ve Ermeniler arasında, hangi taraftan gelirse gelsin, olayı başlatacak ya da körükleyecek bir duruma mahal vermemeye gayret ettiği söylenebilir. Sancak dâhilindeki gelişmelerden, Dâhiliye Nezareti'ni, Vilayet merkezini ve Meclis'i anbean haberdar eden Asaf Bey'in gizli ibaresiyle Meclis'e 16 Nisan 1909 (3 Nisan 1325) tarihinde gönderdiği telgraflarda¹²³ olayların Cebelibereket Sancağı'nın Erzincan, Dörtöyol, Osmaniye ve Bahçe kazalarına sıçramasıyla¹²⁴, bölgedeki Müslümanların can ve mal güvenliğinin kalmadığını ifade etmektedir. Bu telgraflarda sayıları 5, 6 bini bulan silahlı Ermeni'nin, Dörtöyol'a mülhak yerlerde istihkâmlar yapmakta ve ağaçları kesip ateşe vererek tabyalarını güçlendirmekte olduklarına, senelerden beri tedarik ettikleri askerî mühimmat ile burada askerî kışlayı işgal ederek, silah deposu ve müstahkem mevki durumuna getirdiklerine de değinmektedir¹²⁵. Ayrıca Ermenilerin, kiliseleri silah ve cephanede deposu haline getirdiklerini de belirtmektedir¹²⁶.

Asaf Bey, kendisine gelen telgraflarda bölgede meydana gelen olayları Vilayet merkezine ve Dâhiliye Nezareti'ne bildirmekteydi. Ermenilerin meydana getirdiği olaylardan bazısını şu şekilde belirtmektedir: Camilerin altlarına tüneller açmak ve barutla havaya uçurmak, Ermeni evlerinde laleler saklayıp, yakaladıkları Müslümanları laleye geçirip kollarını, organlarını askıya alıp boyunlarını kesmek, kendi kanlarıyla alınlarına haç işareti çizmek, İslam evlerini işaretleyip gece hücumlarıyla bunları yakıp yıkmak¹²⁷. Ermenilerin bu vahşeti karşısında Asaf Bey, askerî yardım gelmediği takdirde, ateş içerisinde olan Sancak'ta, Müslüman ahalinin can ve mal güvenliğinin kalmayacağını, silahlı Ermenilerin önünde durulamayacağını söylemektedir¹²⁸.

Asaf Bey, Cebelibereket'te meydana gelen olaylara, Sancağın vaziyetine, ahalinin durumuna, Ermenilerin saldırılarına, alınması gereken önlemlere dair Meclis'i bilgilendirmekteydi. Meclis-i Mebûsân Riyâset-i Celîlesi'ne gönderdiği telgrafta, Cebelibereket Sancağı'nda meydana gelen olayların Ermenilerce başlatılmış, planlı ve bilinçli bir isyan olduğunu¹²⁹ belirtmektedir.

123 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (bundan böyle MMZC olacak), Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 123.

124 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3537/265233).

125 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 14.

126 Örneğin Osmaniye Kilisesi içindeki bomba ve cephaneden dolayı patlaması, burasının silah ve cephanede deposu olarak kullanıldığını göstermektedir. *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2, (BEO, 3621/271525).

127 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 42.

128 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 14.

129 *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 123.

Asaf Bey, Dâhiliye Nezareti'ne ve Adana Valiliği'ne gönderdiği telgrafta, olayların aniden geliştiğini, Sancağa bağlı kaza ve köylerin tamamında olayların devam ettiğini, zabitanın yetersiz kaldığını, askerî mühimmatlarının azaldığını, Sancağın imkânlarıyla olayların önlenmesinin güç olduğunu, acilen destek sağlanması gerektiğini ifade etmektedir (17 Nisan 1909)¹³⁰.

Asaf Bey'e göre bu hadise, Müslüman ahaliden kaynaklanmamaktadır. Zira kendisine gelen mektuplarda, saldırıları Ermenilerin başlattığından ve katliamların müsebbibinin de Ermeniler olduğundan bahsedilmektedir. Buna rağmen Asaf Bey'in savunmada bulunan Müslüman ahaliye dahi nasihatlerde bulunarak hadisenin daha da büyümemesi için çaba sarf ettiği görülmektedir (16 Nisan 1909). Ayrıca Ermeniler olay çıkarmadıkça, Müslüman ahalinin hiçbir surette olaya karışmamaları hususunda, kazaların muteber kişileri aracılığıyla halka nasihatte bulunulması için kaza idarecilerini uyarmıştır (16 Nisan 1909). Hatta Asaf Bey, başlangıçta Adana ve civarında çıkan olaylara dair Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirmiştir. Nezaretten de Ermenilerce hükümet merkezinin her an istila edilmesi ihtimaline karşı askerî gücün bir an evvel gönderilmesini istemiştir¹³¹. Asaf Bey, Cebelibereket'te muhtemel olaylar çıkacağına dair Vilayeti ve Sadareti uyarılmış, ancak buna dair hiçbir cevap alamamıştır. Adana ve çevresinde patlak veren isyanı, palyatif tedbirlerle önlemenin mümkün olmadığına, askerî tedbirler alınmadığı takdirde, Müslüman halkın katliama maruz kalacağına, isyanın daha da büyüyeceğine dair Adana Valiliği'ni de uyarmıştır¹³².

Dörtyol'a bağlı köylerde kendilerini savunan Müslüman ahalinin mühimmatlarının bittiğinden bahseden Asaf Bey, Ermeni saldırılarının yoğunluk kazanmasıyla, Müslüman halkın can ve mal güvenliğini yerel güçlerle muhafaza etmeye çalıştığı görülmektedir. Örneğin Hasan Bey adında birinin 400 fedaisiyle birleşerek Sancağı muhafaza edeceğini, Ermenilerin saldırıları sonucu çok sayıda Müslümanın öldüğünü, Sancağı muhafaza etmenin zorunlu olduğunu aksi takdirde Ermenilerin Sancağı yakacaklarını da bildirmektedir¹³³.

Asaf Bey, İskenderun'dan acilen mühimmat yetiştirilmesinin elzem olduğunu, ayrıca Osmaniye Tabur Deposunda bulunan mavzerlerin ahaliye dağıtılmasının elzem olduğunu görmektedir. Bu yüzden Müslüman ahaliye kendilerini Ermeni saldırılarına karşı korumak için silah dağıttığını belirtmektedir. Ahaliye silah

130 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3535/265123).

131 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2826/95).

132 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2829/124).

133 *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 3, İctima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 123.

dağıtmasını, olayların fitilini ateşlemek ya da Ermenileri katletmek için değil, silahlı Ermeni çetelerine karşı silahsız ve savunmasız kalan Müslüman ahalinin kendisini korumasını sağlamak için verdiğini ileri sürmektedir. Müslüman ahaliye bu silahlar dağıtılmamış olsa, zabıtların dahi mühimmatının bittiği ve Ermeni çeteler karşısında zor durumda kalındığı düşünüldüğünde, Müslüman ahali korunamayacak, göz göre göre silahlı Ermeni çetelerince katledileceklerdi. Bunu göz önünde bulunduran Asaf Bey, makamının geleceğini düşünmeyerek, şirazeden çıkmış bir olayda, daha da büyük bir Müslüman kıyımını önlemek için ahalinin silahları almasına göz yumduğu düşünülebilir¹³⁴. Olayların Vilayetin her tarafına yayılması, yeterli askerî birliklerin olmaması, istenilen askerlerinde gelmemesinin, Asaf Bey'i cebri tedbirler almaya sevk ettiğini söyleyebiliriz (19 Nisan 1909)¹³⁵. Onu asıl endişelendiren, merkezî hükümetin istenilen yeterli ve zamanında askerî kuvveti göndermemesiydi.

Olayları önlemek için Redif Taburu oluşturulmasına dair teşebbüslerde akim kalmıştır. Zira silah altına alınan Karaisalı ve Tarsus Redif Taburları efradının, köylerine Ermenilerin tecavüzünün vuku bulmakta olduğu haberlerini aldıktan sonra, silahlarıyla beraber dağılmışlardır. İskenderun Redif Taburu ise kendi bölgesinde Ermenilerin her an saldırılarına maruz kalacağı telaş ve endişesinden dolayı, Cebelibereket'e altmış neferden başka efrat gönderememiştir¹³⁶. Erzin'den 30 Nisan 1909 (17 Nisan 1325) tarihinde Meclis-i Mebûsân Riyâset Celîlesi'ne gönderilen bir telgrafta Müslümanların can ve mal güvenliklerinin kalmadığından merkez livaya göç ettiklerinden bahsedilmesi bunu desteklemektedir¹³⁷. Ermeni isyanı, bölgenin her tarafına yayılmış, İslahiye kaymakam vekili Tahir Efendi, Asaf Bey'e gönderdiği telgrafında, Ermeni İhtilalinin ilerlediğini, Ermenilerin Kışnaz ve Hasanbeyli köyleri üzerine hücum ettiklerini, Kaza ahalisinin teskininin gayrikabil olduğunu, yeterli miktarda kuvvetin gelmemesi durumunda neticenin vahim olacağını bildirmekteydi¹³⁸.

Ermeniler tarafından Meclis'e Adana ve havalisinde meydana gelen olaylara dair gönderilen telgraflarda olayların müsebbibinin Müslüman ahali olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır. Müslümanların Ermenileri katlettiklerinden, mallarını yağmaladıklarından, evlerini ateşe verdiklerinden, halkın endişe

---

134 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3535/265123).

135 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2826/140).

136 Süleyman Kani İrtem, "Saray ve Babıalın İçyüzü: Hariçte Çıkarılan Asılsız Bir Haber Divanı Harbin İdam Kararları," *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 228 (27 Teşrinievvel 1938): 1.

137 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1, (DH. MKT. PRK, 2829/124).

138 İrtem, "Saray ve Babıalî'nin İç Yüzü," 12.

içinde olduğundan bahsedilmektedir. Yine Kilikya Müstafi Katogikosu Sahak, 17 Nisan 1909 (4 Nisan 1325) tarihinde Ermeni Patrik Kaymakamlığı Canibi Alisine gönderdiği telgrafta da katliamların devam ettiğinden ve acilen tedbir alınmaması durumunda durumun daha da kötüleşeceğinden bahsetmektedir¹³⁹.

Adana Olaylarının Ermeniler tarafından çıkarılmadığı hususunda bazı iddialar Meclis gündeminde de yer almıştır. Özellikle Ermeni mebusların Müslümanları itham eden sözler sarf ettikleri görülmektedir. Kozan Mebusu Muratyan Hamparsum Efendi, Adana olaylarında Ermeni milletinin hiçbir kusuru olmadığını, kendi hakkını savunmakta olduğunu iddia etmiştir¹⁴⁰. Muş Mebusu Keygam Efendi olayların önü alınmadığı takdirde başka vilayetlere de sıçramasının an meselesi olduğuna vurgu yapmaktadır¹⁴¹. Adana Valisi Cevad Bey'in Meclis'e gönderdiği telgrafta da vilayette olayları önleyecek yeterli sayıda asker bulunmadığından, acilen asker sevk edilmesi gerektiğinden bahsetmektedir¹⁴². Meclis'te, isyanın geniş bir bölgeye yayılmış olmasından dolayı Nizamiye Taburu, mevcut jandarma ve polis ile önünün alınmasının mümkün olmayacağı ileri sürülerek, Adana Vilayeti'ne yakın Mersin, Tarsus, Karaisalı ve Sis Redif Taburları oluşturularak bölgeye gönderilmesi daha münasip görülmüştür¹⁴³. Meclis, Adana'ya mülhak yerlerden Adana Olaylarına müdahale edecek Redif Taburları oluşturulmasını istemiş, ancak buralardan temin edilen Rediflerin, kendi köylerinin saldırılara maruz kaldığını haber aldıklarından dolayı dağılarak silahlarıyla beraber köylerine gittikleri görülmektedir¹⁴⁴.

Adana ve Cebelibereket hadiseleriyle ilgili olarak Cebelibereket'ten İstanbul'a gönderilen telgraflara anında cevap verilemiyordu. İstanbul'da 31 Mart Hadisesi üzerine hükümet boşluğunun olması bunda etkili olmuştur. Asaf Bey'in, Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'yı günlerce bulamadığını söylemesi bunun açık delilidir. Asaf Bey, İstanbul'da 31 Mart İsyanından bihaberdir. Bunu ancak 16 Nisan 1909 (3 Nisan 1325) tarihinde kendisine gönderilen telgraftan öğrenmiştir. Asaf Bey, bu haberi 20 Nisan'a (7 Nisan) kadar halktan ve çevresinden gizlemiştir. Bunu, haberin duyulmasıyla ahalinin coşkunluğunun daha da artmasından duyduğu çekinceye bağlayabiliriz. Asaf Bey'e göre Ermenilerin bu olaydan haberleri vardı. Asaf Bey, bunun hem Ali İلمي hem de İstanbul'daki Ermeni komitelerinden öğrenmiş olabileceklerini

139 MMZC, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 58. İnikat, 5 Nisan 1325 Pazar, 70.

140 MMZC, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi:1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 111.

141 MMZC, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 58. İnikat, 5 Nisan 1325 Pazar, 70.

142 MMZC, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 109.

143 MMZC, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi:1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 121.

144 MMZC, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 124.

belirtmektedir. İstanbul'daki bu karışıklığın onları harekete geçirmeye sevk eden ortamı hazırladığı düşünülebilir¹⁴⁵.

Olayların en yoğun yaşandığı yerlerden Cebelibereket Sancağı'nın Dörtiyol mevkiindeki olayları geç de olsa bastırmak üzere 300 mevcutlu Nizamiye Taburu gönderilmiştir. Bunun yanında olayları önlemek için hazırlanan Redif Taburunun düzensiz ve elbisesiz olmaları bazı sıkıntılar ortaya çıkartmıştır¹⁴⁶. 14 Nisan 1909 (1 Nisan 1325) tarihinde başlayan ve 3 gün devam eden isyan ve olaylar askerî tedbirlerle durdurulabilmiş ancak Ermeni çetelerinin kenar mahallelerdeki taşkınlıkları az da olsa devam etmiştir¹⁴⁷.

Adana Olaylarında Türk ve Ermeni kayıpları hakkında muhtelif kayıtlar öne sürülmektedir. Olaylardan 4 ay sonra Adana'ya vali atanan Cemal Paşa, Ermenilere dayandırdığı görülen Ermeni ölü sayısını 17.000, Türklerinkini ise 1850 olarak vermektedir¹⁴⁸. Patrikhane ise kendi yaptırdığı araştırmaya göre Ermenilerin 21.300, Edirne mebusu Babikyan Efendi ise Meclis'e sunmak üzere hazırladığı ancak ölümüyle Meclis'te görüşülemeyen raporunda 21.001 rakamı verilmektedir. Gürün'de bu sayının 17.000'e yakın olduğunu ihtimal dâhilinde eklemektedir¹⁴⁹. Resmî rakamlara göre ise Müslümanların ölü sayısı 1924, yaralı sayısı 533, Ermenilerin ölü sayısı 1455, yaralı sayısı 382 idi. Batılı kaynaklar bu sayıyı 15000 ila 20000 arasında vermektedir. Babikyan Efendi ile aynı komisyonda görev yapan Faik Bey bu sayıyı toplamda 6000 olarak vermektedir. 1906 ve 1914 tarihli nüfus sayımı verilerine baktığımızda ölen Ermeni sayısının oldukça abartıldığı sonucuna varabiliriz. 1906 sayımına göre, Adana Ermeni nüfusu 50.300, 1914 sayımında 52.650'dir. Olaylar sırasında çok sayıda Ermeni'nin Adana'dan kaçtığı vakidir. Bunların kayıplar arasında gösterildiği ve olaylardan sonra geri döndükleri söylenebilir¹⁵⁰.

Adana Olaylarını, Ermeni komitelerinin, Kilikya adıyla müstakil bir Ermeni krallığı kurmak amacı ve hedefiyle, bölge Ermenilerini milliyetçilik faaliyetleriyle ihtilal fikirleri aşılması ve silahlandırması sonucu Ermenilerin başlattığını, arşiv kayıtlarına göre söylenebilir. Ermeniler, Müslüman ahaliyi katl, tehdit, şantaj ile yerlerinden edip, bölgede nüfusça çoğunluğu elde ederek, Avrupa devletlerinin ve kamuoyunun da desteğini alarak, amaçlarına ulaşabilecekleri ileri sürülmektedir. Olayların kontrolden çıkması, bekledikleri

---

145 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 40-41.

146 *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 109.

147 *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 108- 109.

148 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 253.

149 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 254.

150 Günay, *Ermeni Olayları*, 49-50.

Avrupa yardım ve desteğinin gelmemesi, Ermeni komitelerini ve Moucheğ'i düş kırıklığına sevk ettiği düşünülebilir.

Olaylardan sonra gerek Osmanlı Türk – Müslüman kamuoyu ve basını gerekse mebusların, hadisenin tarafsız bir şekilde araştırılıp, suçluların cezalandırılarak, böyle menfur hadiselerin bir daha zuhur etmemesinin sağlanması yönünde hemfikir oldukları görülmektedir¹⁵¹. Benzer isteklerin Ermeni Cemaatine başlangıçta dillendirilmiş olduğu görülse de olayları soruşturmak amacıyla kurulan Tahkikat Heyeti soruşturmalarıyla divanîharbe sevk edilen Ermenilere verilen cezalardan olsa gerek, Ermenilerin divanîharp kararlarına muhalefet ettikleri görülmektedir¹⁵². Divanîharpte idam edilen ya da muhtelif cezalara çarptırılan Müslüman sayısı oldukça fazlaydı. Daha önce Erzin divanîharbine yargılanan ancak serbest bırakılan Bahçe Müftüsü İsmail Hakkı Bey'in tahliye edilmesi Bahçe Kazası'nda sevinçle karşılanmış, ancak bu sevinç fazla uzun sürmemiş, Mebuslarla birlikte Bahçe Kazası'na gelen Teftiş Heyeti, İsmail Hakkı Efendi'yi kıtalin baş muharriklerinden biri olduğu iddiasıyla, kardeşiyle birlikte idama mahkûm etmiştir¹⁵³. Müftünün idama mahkûm edilmiş olması memlekette huzursuzluk yaratmıştır. Adana Mebusu Ali Münif Bey'e gönderilen telgrafta, Müslümanların hissini galeyana getiren bu kararın ref'i istenmiştir¹⁵⁴. Ancak bunlara kulak asılmayarak, Bahçe eski Müftüsü İsmail Efendi ve kardeşi Yusuf Efendi tutuklanıp divanîharbe teslim edilerek idam edilmişlerdir¹⁵⁵. Müslüman ahaliyi derinden yaralayan bu idamlara rağmen Müslümanların ve devlet idarecilerinin divanîharp kararlarına riayet ettiği görülmektedir. Üstelik Sadaret makamının Adana hadisesinde Ermenilerin suçsuz olduğuna dair gazetelerde resmî bir bildiri yayımlayacağı şayiası üzerine, Adana Müslümanları adına Müftü Mehmet Efendi, Sadaret makamından bilgi istemiştir. Sadaret, Adana Valiliği'ne gönderdiği yazıda, bu bildiriye doğrular ancak bu bildiride Müslümanların tahkir ve suçlu gösterilmediğini, Müftüye de nasihat edilmesi gerektiğini belirtmiştir¹⁵⁶.

3. Mehmed Asaf Beyin Divanîharpte Yargılanması

3.1. Divanîharplerin Kurulması ve Cebelibereket'te Divanîharp

İstanbul'da zuhur eden 31 Mart İhtilalinin sis perdesi daha aralanmadan, belgelerden anlaşılacağı üzere Ermeni komiteleri, Adana'da ihtilal hareketi

151 Hüseyin Cahit, "Adana Hadisesi," *Tanin* (10 Mayıs 1325/23 Mayıs 1909): 1.

152 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3570/267681).

153 İrtem, "Saray ve Babıali'nin İç Yüzü," *Akşam Gazetesi*, Tefrika No. 230, (1 Teşrinisani 1938): 10.

154 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 53.

155 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (DH. MKT, 2885/15).

156 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (DH. MKT, 2909/34).

**Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı:
1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci**

başlatmışlardır. Adana hadisesinin, bu politik kaos ortamında ortaya çıkması, devleti diplomatik açıdan da zora sokmuştur. Öteden beri Osmanlı gayrimüslimlerini politik malzeme olarak kullanan Avrupa devletleri, bu olayda da yanlı tutumlarını sergileyerek, hadise, Müslümanların Ermenileri katlettiği şeklinde, özellikle de Abdülbağdadi'nin tertiplelediği Hristiyan kıyımı olarak Avrupa kamuoyuna duyurulmuştur. Ermeni Patrikliği Kaymakamı Ohannes tarafından Adana Olayları ile ilgili olarak Sadaret'e gönderilen yazıda; Adana Olaylarından Ermenilerin sorumlu tutulmasının gerçekleri yansıtmadığını, bu olayın bir Ermeni'nin sataşan birkaç Müslümanı öldürmesiyle başladığını ileri sürmüştür. Bu iddianın Ermenilerin silahlı örgütlü bir ihtilal girişiminde bulduklarını perdelemek gayesi taşıdığı düşünülebilir (5 Mayıs 1909)¹⁵⁷.

Devletin iç güvenliğini tehdit eden, dışarıda da devlet için baskı aracı olarak kullanmasının yolunu açan hadisenin sona erdirilmesi ve araştırılması için acil önlemler alınması ve uygulanmasına süratle geçilmiştir. Zira İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri Akdeniz'e, Mersin ve İskenderun limanlarına savaş gemileri göndererek, Osmanlı makamlarına gözdağı vermişlerdir. Bu devletlerin zırhlı ve torpido kumandalarının, beraberindekilerle, Adana ve civarında incelemelerde buldukları görülmektedir¹⁵⁸. Lowther raporunda 25 Nisan 1909'da bu savaş gemilerinin Mersin ve İskenderun'a gelmesiyle Ermeniler ve diğer gayrimüslimlerin güvenini artırarak, olayların yeniden başlamasına yol açtığını belirtmesi dikkatlerden kaçmamaktadır¹⁵⁹.

Meclis tutanaklarından anlaşıldığına göre, Adana hadisesinin, başlangıcından itibaren Meclis-i Mebusan'da takip edildiği görülür. Mebusların ortak kanaati hadisenin bir an evvel sona erdirilmesi ve tarafsız bir tahkikat heyetinin oluşturularak, hadisenin açıklığa kavuşturulup, suçluların cezalandırılması yönündeydi. Olayların başlamasından önce ve devam eden süreçte, hadise ve alınması gereken tedbirler hakkında Adana ve Cebelibereket idarecileri,

*Meclis tutanaklarından
anlaşıldığına göre, Adana
hadisesinin,
başlangıcından itibaren
Meclis-i Mebusan'da takip
edildiği görülür.
Mebusların ortak kanaati
hadisenin bir an evvel
sona erdirilmesi ve
tarafsız bir tahkikat
heyetinin oluşturularak,
hadisenin açıklığa
kavuşturulup, suçluların
cezalandırılması
yönündeydi.*

157 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1 (BEO, 3543/265707-2).

158 "Dahiliye Nezareti Celilesine Adana Vilayetinden Gelen Telgrafnamedir," *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 1247, (20 Nisan 1325/13 Rebiülahir 1327): 2; Cengiz, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu," 34.

159 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 211.

Meclis'e bilgi vermişlerdir. Meclis'e gönderilen telgraflar, burada okunmasına ve mebusların vaziyete dair bilgi sahibi olmalarına rağmen, istenilen yardımların ulaşmadığı, söz konusu idarecilerin telgraflarından anlaşılmaktadır. Meclis'te özellikle Ermeni mebusların Osmanlı Parlamentosunun bir üyesi gibi davranmadıkları, basına verdikleri demeçlerden ve ikili görüşmelerden anlaşılmaktadır. Bunların yanlı tutum içinde oldukları görülmektedir. Mebuslar, Adana Olayları ile ilgili divanıharp kurulmasından yanadırlar. Olaylar sona erdikten ve sükûnet sağlandıktan sonra, Türk mebuslar, olayların tarafsız, hiç kimseye ayrıcalık tanınmadan, tahkikat sonucuna göre gereğinin yapılmasına dair görüş beyan ederlerken, Ermeni mebuslar, Ermenilerle ilgili herhangi bir yargılama tasarrufunda bulunmamaktadırlar. Erzurum Mebusu Varteks Efendi, divanıharbin kurularak, Adana Olaylarının müsebbiplerinin validen askere kadar şiddetli cezaya çarptırılması gerektiğini savunmaktadır¹⁶⁰. Ohannes, Sadaret'e gönderdiği yazıda, Dahiliye Müsteşarı Adil Bey ile Adana Valisi Cevad Bey'in görevlerinden alınıp, divanıharpte yargılanmasını istemiştir¹⁶¹. Adana'ya gönderilen Tahkik Heyeti raporuna göre Adana Valisi Cevad Bey'in hemen görevinden alınması, Ermeni Patrikliği'nin sözde isteklerinin kabul edildiği manasını taşımaktadır. Avrupa kamuoyunu ve Ermenileri teskin etmek, doğacak ve oluşacak baskıları engellemek adına Ermenilerden gelecek taleplerin makul karşılandığı söylenebilir.

Meclis'te Adana Olaylarının müzakeresinde “*Adana ve havalisinde zuhur eden iğtişaat ve ittihaz olunan tedabir hakkında Dahiliye Nezareti'nden istizah*” başlığı altında Meclis'in bu asayişin bir an evvel sağlanması için üzerine düşen görev ne ise onu yerine getireceğinden bahsedilmektedir. Bu tedbirlerden ikisi; Adana Valisi Cevad Bey ve Dâhiliye Müsteşarı Adil Beyler ile olayda kusuru görülen memurların divanıharpte muhakeme altına alınmaları ile muhasara altında bulunan ve tehlikede olan Dört Yol kasabasını kurtarmak için gerekli önlemlerin alınmasıydı¹⁶². Ayrıca mahalline fevkalade salâhiyetli bir Tahkik Heyeti gönderilmesi, divanıharp kurularak, suçluların bu divanıharbe sevk edilmesi de yer almaktaydı¹⁶³.

Ermeni mebusların talebiyle Meclis'te Adana Olaylarını soruşturacak bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyona girecek adayları belirlemek için Talat ve Bahaeddin Şakir beyler, Taşnaksutyun yöneticileriyle bir araya gelmişlerdir. Adayları Fuat Bey, İttihatçı Mebus Hagop Babikyan ve Yusuf Kemal Bey'di¹⁶⁴. Gerek Meclis ve kamuoyu, gerekse Ermeni örgütleri ve

160 MMZC, Devre: 1, Cilt: 3, İctima Senesi: 1, 58. İnikat (5 Nisan 1325 Pazar), 70-71.

161 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1 (BEO, 3543/265707-2).

162 MMZC, Devre: 1, Cilt: 3, İctima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 111.

163 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 51.

164 Avagyan-Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 65-66; Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 51.

kilisenin, Adana Olaylarının soruşturulması için divaniharp ve tahkikat komisyonları kurulması yönündeki talepleri karşılık bulur. Hükümetin acil ve süratli bir şekilde çözmek istediği olayın geniş bir bölgeye tesir etmesi araştırmanın güçlüğüne ortaya koymaktaydı. Adana Olaylarını soruşturmak, içte ve dışta oluşan tepki ve şikâyetleri önlemek için 3 Divaniharp ve Askerî Tahkik Heyetleri kurulmuştur¹⁶⁵. Adana Birinci Divaniharbe Kenan Paşa, İkinci Divaniharbe Kurmay Albay Reşid Bey, Erzincan'da kurulan Divaniharbe de Süvari Albay Eyüp Bey başkanlık edeceklerdi. Bunlara yardım etmek amacıyla muhtelif Tahkik Komisyonları kurulmuştur¹⁶⁶. Albay Eyüp Bey, 31 Mart İsyanı töhmetiyle İstanbul'daki divaniharbe çağrılınca, yerine Binbaşı Mahmut Tahir başkanlığa getirilmiştir. Erzincan Divaniharbinde üyeler Yüzbaşı Mehmet Fuat, Yüzbaşı Osman Nuri, Kolağası Mehmet Rıza, Kolağası Nurettin, Binbaşı Akif, Yüzbaşı Abidin'den oluşmaktaydı¹⁶⁷. Erzincan Divaniharbinde iki tahkik heyeti bulunmaktaydı. Her heyette de altışar subay yer almaktaydı. Bunlardan biri merkezde diğeri Dörtöyol'daydı. Dörtöyol Tahkik Heyetinin başkanı Binbaşı Nedim Bey idi. Daha sonra Babikyan ve adamları onu taburuyla birlikte kaldırıp, yerine kasaba kolağası Mustafa Efendi'yi koydurtmuşlardır¹⁶⁸.

3.2. Saip Paşa Asaf Bey'i Suçsuz Buluyor

Olayların sağlıklı soruşturulması ve şaibelere mahal bırakılmaması için 30 Nisan 1909'da (17 Nisan 1325) Adana Valisi Cevad Bey ve Kumandan Ferik Mustafa Remzi Paşa görevlerinden alınmışlardır. Vilayete Babanzade Zihni Paşa vali, mürettep kuvvetler kumandanı Boşnak Miralay Mehmet Ali Paşa kumandan olmuştur. Cevad Bey görevden alındıktan sonra İstanbul'a gitmiştir¹⁶⁹. Olayların en yoğun yaşandığı yerlerden biri olan Cebelibereket Sancağı'nda bir Divaniharp, 2 ya da 3 Askerî Tahkik Heyeti oluşturulmuştur (21 Mayıs 1909). Bu Askerî Araştırma Heyeti, yüksek rütbeli subaylar ve zabitan veyahut 5. Ordu kumandanlarından oluşmaktaydı¹⁷⁰. Dörtöyol'daki olayları araştıran 16. Alay 2. Tabur komutanı süratle; asayişin sağlanmasına, Ermenilerin işgal ettikleri kışla ve hastanenin teslim alınmasına, dükkanların ve işyerlerin açılmasına, Ermenilere ve Müslümanlara, olayların yatıştırılması ve bir daha bu tür olaylara mahal verilmemesi için nasihatle bulunulmasına

165 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3570/267681).

166 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 15, 46.

167 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 54.

168 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 48.

169 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 16, 46.

170 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3553/266464); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (DH. MKT, 2872/68); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3669/275159).

öncelik vermiştir¹⁷¹. Zihni Paşa, Maarif Müdürü Saip Bey’i, Asaf Bey’i sorgulamak üzere Cebelibereket’e göndermiştir. Saip Bey tahkikat evrakını Vilayete ve oradan Şura-yı Devlet’e göndermiştir. Şura-yı Devlet, bu evraka göre Asaf Bey’in mahkeme edilmemesine karar vermiştir. Bu karar, Ermenileri harekete geçirerek, içerde ve dışarda kamuoyu oluşturmaya sevk etmiştir. Bunun üzerine Babıali, olaylarda sorumluluğu ve basiretsizliği olduğu iddia edilen Asaf Bey’in görevinden alınmasını Adana Valiliği’nden istemiştir. Böylece 20 Mayıs 1909’da (7 Mayıs 1325) Asaf Bey azledilerek, yerine Cisir Mustafa Paşa Kaymakamı Giritli İzzet Paşa, onun ardından da İstanbul Valisi Selanikli Kani Bey¹⁷² Cebelibereket’e mutasarrıf olarak atanmıştır¹⁷³.

3.3. Asaf Bey’in Erzin Divanharbinde Yargılanması

Asaf Bey’in görevinden alındıktan sonra ailesi ile birlikte Adana’da yerleştiği Ceyhan Otelinde kaldığı sırada, katibiyle birlikte yazışmalarla meşgul iken, yanındaki salonda kalan Halep Fransız konsolosunu Vali Zihni Paşa ziyarete gitmiştir. Asaf Bey, Fransızca bildiğinden konuşmaları odasından dinlemiştir. Konsolos, sorumluların derhal idamını aksi takdirde Mersin ve İskenderun’daki Fransız, Amerikan ve İngiliz donanmalarının karaya asker çıkaracağını söylediğini iddia etmektedir. Valinin ise tahkikatın devam ettiğini, sorumluların çıkacak neticeye göre cezalandırılacağı karşılığını verdiğinden bahsetmektedir. Asaf Bey iddiasına Konsolos’un şu sözleri sarf ettiğini de ekler: “*Baş suçlu Cebelibereket mutasarrıfı, işte şu yanımdaki odada oturuyor. Ve bu şimdiye kadar mezarda görmeliydik*” devamında da “*Ekbez Fransız rahipleriyle Ermeni Katolik rahip ve kilise ileri gelenlerinin ifadelerinin Fransa ve medeni dünya için kaftı olduğu*” ifadesine Vali, “*Bir memuru düşmanlarından tahkik etmek usulü medeni dünyada adet olsa bile bizim kanunlarımızda geçerli değildir. Araştırmadan bir şey yapamayız sizin bu mazbatanız Ermenilerin düzmeceleri ve tertibiyle yazılmıştır.*”¹⁷⁴. Asaf Bey, kendisi ve diğer üst düzey memurların peşinen suçlu kabul edilmelerine, bu konuşmayı delil olarak göstermektedir.

Asaf Bey görevinden alınıp, merkez vilayete çekilerek soruşturma başlatılır¹⁷⁵. Mutasarrıfın görevden alınmasında Avrupa devletlerinin asayişin sağlanmasına

171 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2810/72); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2808/57); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2808/57).

172 İrtem, “Saray ve Babıali’nin İç Yüzü,” 12.

173 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 46; *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3570/267681).

174 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 16.

175 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1, (DH. MKT, 2810/95).

kadar harp gemilerini Mersin Limanı'nda bulundurmasının etkisi olduğu söylenebilir¹⁷⁶. Adana Olaylarını araştırmak üzere Divanıharp ve Tahkik Komisyonlarının yanı sıra, İstanbul'dan iki farklı heyet gönderilmiştir. Bunlardan ilki Şura-yı Devlet üyelerinden Faik Bey ve cinayet mahkemesi azası Artin Mosmorciyan, ikincisi ise Meclis-i Mebusan'dan Tekirdağ mebusu Agop Babikyan ile Kastamonu mebusu Yusuf Kemal beylerdi. Bunlar hem vakayı hem de Asaf Bey'i ve sabık Adana Valisi Cevad Bey'i tetkike gelmişlerdir¹⁷⁷.

Asaf Bey, Şura-yı Devlet'in *muhakeme edilemez* kararına rağmen Babıali'nin, bu kararı hiçe sayarcasına, muhakeme edilmesi hususunda baskı yaptığı anlaşılmaktadır. Asaf Bey, "*bütün tahkik heyetleri dört elle benim tahkikatımı icra ve beni tecziyeye yönelmişlerdi*"¹⁷⁸ ifadesi bunu doğrular niteliktedir¹⁷⁹. Zihni Paşa mahkeme kararı olmaksızın Asaf Bey'in yargılanması için baskı yapan Sadaret'in emrini kanunsuz bularak tutuklayamamış ancak otelden ayrılp kaldığı evin karşısındaki bir dükkanda bir jandarma ve iki polisle göz hapsinde tutmuştur¹⁸⁰. Şura-yı Devlet'in usulen Asaf Bey hakkında muhakemenin reddine dair karar vermesine rağmen, Mülkiye ve Adliye heyetleri, Faik ve Artin beyler; görevlerinden azledilen eski Adana Valisi Cevad Bey ve eski Cebelibereket Mutasarrıfı Asaf Bey ile Adana Kumandanı Ferik Mustafa Remzi Paşa'nın gerek olayların başlamasından önce gerekse devamında tedbirleri almadıklarına, sevk ve idareyi yapamayarak görevlerini kötüye kullandıklarına, Müslim ve gayr-ı müslim ahali arasında yaşanan olaylara sebebiyet verdiklerine, Abdülkadir Bağdadî, Boşnak Salih, İhsan Fikri ve İsmail Safa efendilerin yayınlarıyla halkı galeyana getirdiklerine hükmederek Adana Birinci Divanıharbinde yargılanmalarına karar vermiştir¹⁸¹.

Birinci Divanıharp başkanı Kenan Paşa, bu divanıharbin Asaf Bey'i yargılama yetkisi bulunmadığını belirterek, suç mahallinde kurulan divanıharpte yargılanmasının daha uygun olacağına hükmetmiştir¹⁸². Birkaç gün sonra müretteb kuvvetler kumandanı yüzbaşı Çerkez Mehmet Ali Bey, tutuklu olarak Asaf Bey'i Erzin'e sevk etmiştir. Aynı zamanda *İtidal* gazetesi sahibi İhsan Fikri ve kardeşi Bağdadizade Adana'da tutuklu olarak divanıharpte muhakeme

---

176 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3542/265636); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2810/72).

177 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 16-17.

178 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 46-47.

179 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 49.

180 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 51.

181 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523); Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 17.

182 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 47.

altına alınmışlardır¹⁸³. Çerkez yüzbaşının refakatinde Erzin'e götürülerek divaniharbe teslim edilen Asaf Bey'in bir hafta süren muhakemesinden sonra oybirliğiyle beraatına karar verilmiştir¹⁸⁴.

Olayları daha doğrusu Asaf Bey'i sorgulamak/soruşturmak için geldikleri anlaşılan Tahkik Heyeti, Erzin'e gelmiştir¹⁸⁵. Meclis'in görevlendirdiği araştırma heyetinde bulunan Yusuf Kemal Bey, olaylar hakkında kendisinden bilgi almamış, bunun üzerine Asaf Bey'de Mersin Mutasarrıfı Esad Rauf Bey'i aracı koyarak görüşme talebinde bulunmuştur. Bu görüşmede Asaf Bey, Yusuf Bey'in "*memleketin çıkarı bugün onu icab ediyor ki, şimdi idam olunacağınızı bilerek, bütün gerçekleri olduğu gibi ve hiç bozmadan bildirmelisiniz*" dediğini iddia etmektedir. Yine Asaf Bey, "*sehpadaki itiraf nevinden*" olan ve Babikyan Efendi'ye yaranmak için söylendiğini ileri sürdüğü "*ihsas-ı rey ve kanaat şekline*" hayret etmiştir¹⁸⁶. Asaf Bey, Tahkik Heyetine dilekçe vermek istediğini, ancak heyetin beklemeden sabah erkenden Adana'ya hareket ettiğini belirtmektedir¹⁸⁷. Aynı Heyet, Dörtöl'da postallı fedaileri olup, resmî elbise ile kargaşa çıkaran Papaz Dersumak'ı Dörtöl'da tutuklayan Binbaşı Nedim Bey ve taburunu değiştirmişlerdir. Aynı zamanda Asaf Bey'in Türk düşmanı bir casus olduğunu iddia ettiği Kolağası Mustafa Bey'i Tahkik Heyeti başkanlığına getirmiştir¹⁸⁸. Bu zat Dörtöl'a gelen tabur kumandanlarından Hassa Redif Kolağası idi¹⁸⁹. Dörtöl nüfusunun çoğunluğu Ermenilerden oluştuğu için Ermeni mebuslar buraya daha çok ilgi göstermekteydiler. Asaf Bey, Kolağası Mustafa Bey'in, Türklerin ve kendisinin aleyhinde uydurma iftiralar ve şikayetler düzenleyerek, yüzlerce kişinin divaniharpte yargılanmasına sebep olduğunu belirtmektedir. Sadaret'e, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'ya gönderdiği telgrafta, bu zatın Ermenilerden rüşvet alarak, yabancılara Adana Olaylarının müsebbibinin hükümet ve Türkler olduğunu gösterdiğinden, suçlu Ermeni fedailerini divaniharpten kaçırdığından bahsetmiştir. Bu telgraf üzerine bahsi geçen kolağası görevinden alınmış¹⁹⁰, divaniharbe sevkolunmuş ve 6 ay hapse mahkûm edilmiştir¹⁹¹. Asaf Bey, divaniharplerin bu zatın ismini Mustafayan koyduklarından bahsetmektedir¹⁹². Bu zat, jandarma kumandanı Binbaşı Lütfü

183 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 17.

184 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 18.

185 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 49.

186 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 17.

187 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 49.

188 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 48, 50.

189 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 29.

190 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 48-49.

191 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 29.

192 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 30.

**Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı:
1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci**

Bey'e mahpusları Asaf Bey'i saldığına dair imza atması için 5000 lira teklif ederek suçlu göstermeye çalışmıştır. Ayrıca Asaf Bey'in Adana Olaylarının mülhakata sıçraması ihtimaline karşı rediflerin silah altına alınmasının halkta heyecan meydana getirdiğini, bunu fırsat bilen yağmacılarla birtakım kimselerin saf kişileri yalan haberlerle kandırarak ayaklandırdığını, olaylar daha Cebelibereket'e sıçramadan redifleri askere almasının olayların artmasına yol açtığını iddia etmiştir. Oysa rediflerin silah altına alınmaları kanun gereği bölge idarecilerine verilmiş bir yetki idi.

Tahkik Heyeti tarafından Asaf Bey'e yöneltilen suçlamalar şunlardı: Erzin Hapishanesiyle Payas Kalesindeki tutukluların serbest bırakılmaları, halkın silah depolarına saldırarak, silahlanmaları karşısında askerî tedbirler almadığı, 30000 nüfuslu ahaliye silah dağıtılarak, Ayas Nahiyesi'ne ve çevre köylere saldırtarak birçok Ermeni'nin katledilmesine yol açtığı, mallarının ve hayvanlarının yağmalanmasına, çiftliklerinin yakılmasına, Dörtöyol'a geçen Ermenileri üç gün muhasara altında tutarak susuz kalmalarına, inceleme memurunca hazırlanan tutanakta buna dair bir delile rastlanmadığına, ancak olaylara karşı önlem almakta acziyet göstermesinden dolayı olayların çığırından çıkarak yayılmasına sebep olduğu, aciz kalmış ve idaresizlik gösterdiğinden yangın, yağma, katliam ve baskınların önünün alınamadığı, Erzin'de olaylar olmadığı halde Asaf Bey tarafından halka silah dağıtılmasının olayların daha da büyümesi... (23 Haziran 1909)¹⁹³.

Cebelibereket Olaylarını incelemek üzere gönderilen Araştırma Komisyonu, Adana'da ve Cebelibereket Sancağı'nın Dörtöyol, Erzin, Osmaniye ve Bahçe kazalarındaki olayların daha önceden tasarlanmış planlı bir isyan olduğu sonucuna varmıştır. Komisyon, olaylarda Asaf Bey'in bir idareci olarak sorumlu olduğuna dair rapor hazırlamış, ancak Asaf Bey'e yukarıda isnat edilen suçlamaların onun izin ve teşviki ile değil, ahalinin galeyanı sonucu gerçekteştiğinden bu suçlamaların dayandırıldığı delillerin vicdanî bir kanaat oluşturmak için yeterli görülmediği ve şayet bunların dayandırıldığı bir tahkikat varsa ona ait evrak ile Asaf Bey'in halka açıkladığı belirtilen Valilik telgrafnamesinin istenmesine karar verilmiştir. Dahiliye Nezareti'nce Adana Valiliği'nden söz konusu evrakın hemen gönderilmesi de istenmiřtir¹⁹⁴. Asaf Bey, Dörtöyol'da, gerek merkezde ahalinin önüne geçerek ve nasihatlerde bulunarak olayı yatıştırmağa çalışmıştır. Olayı önceden keşf ve ihbar eylemesi bir cürüm olmak şöyle dursun kendisinin dirayetine delil olacak bir durum olduğunu söyleyebiliriz.

193 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2854/6); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları* (DH. MKT, 2862/85).

194 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2862/85).

Erzin Divanıharbinde yargılanan Asaf Bey suçsuz bulunarak, beraat etmiştir¹⁹⁵. Asaf Bey, beraat kararını ilk Erzin Divanıharp üyesi Yüzbaşı Fuat Bey'den duymuştur¹⁹⁶. Beraat kararına sevinemedi Divanıharp başkanı Binbaşı Tahir Bey, ona Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Adana mürettep kuvvetler komutanlığına göndermiş olduğu şifre telgrafını gizlice göstermiştir. Telgrafta Cebelibereket Mutasarrıfı Asaf Bey'in iadesi tebliğ edilmek üzere idam kararının telgraf mazbatasıyla bildirilmesi istenmekteydi. Aynı telgrafta emrindeki çetelerle birçok Müslümanı katleden, birçok Müslüman kızı ığfal ederek diri diri yaktığı iddia edilen ve Erzin Divanıharbinde idamına hükmedilen Papaz Gavrit'in tahliye edilmesi de yer almaktaydı. Asaf Bey, başkan ve üyelerin Sadaret'in Ermenileri hoş tutmak için kendisini bırakmayacaklarını söylediklerinden bahseder¹⁹⁷. Adana Divanıharbi de Vali Cevad Bey'in devlet hizmetlerinden meni, Mustafa Remzi Paşa'nın rütbesinin ref' ile askerlikten ihracına, vaka müsebbiplerinden sayılan gazeteci İhsan Fikri, Bağdadîzade Abdülkâdir, Boşnak Salih efendilerin serbest bırakılmasına karar vermiştir¹⁹⁸.

3.4. Adana Divanıharbinin İstifası

Asaf Bey'in beraatı, birtakım çevreleri memnun etmemiştir. Özellikle Ermeniler arasında büyük bir şaşkınlık yaratmıştır. Bu memnuniyetsizliği ve şaşkınlığı gidermek için idareye yeni atamalar yapılarak, yeniden yargılamaların önünün açılması sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Asaf Bey, Adana'da Zihni Paşa ile görüşmüş, Paşa, Sadaret'in divanıharbin kararını tanımadığını kendisini yeniden muhakeme etmenin yolunu aradığını söylemiştir. Asaf Bey'in ve sabık Adana Valisi Cevad Bey'in yeniden yargılanmasında sıcak bir gelişme yaşanır. Babıali, Zihni Paşa'yı Asaf Bey'in tutuklanması yönündeki isteğe rağmen bunu yerine getirmediğinden ve eski yönetim taraftarı olduğundan dolayı görevinden alarak, İttihatçı Üsküdar Mutasarrıflığından Cemal Bey'i vali atamıştır. Asaf Bey ve diğerlerinin divanıharpte yargılanmalarının, Cemal Bey'in Adana'ya vali olarak atanmasından sonra başlaması da ilginçtir. Bu atamanın yargılamalarla ilgili bir karar üzerine alındığı izlenimi uyandırmaktadır. Asaf Bey, Cemal Bey'in atanmasını değerlendirirken Ermenilerin bayram, İslamların ise matem ettiğini belirtmektedir¹⁹⁹. Mevlanzade Rıfat, Cemal Bey'in İttihat ve Terakki

195 Süleyman Kani İrtem, "Saray ve Babıalinin İç Yüzü: Dört yolda Sükun Avdet Ediyor – Tahkik Heyetinin Tedkikleri," *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 230 (1 Teşrinisani 1938): 10.

196 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 53.

197 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 54-55.

198 İrtem, "Saray ve Babıali'nin İç Yüzü," Tefrika No: 230 (1 Teşrinisani 1938): 10.

199 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 20; Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 213.

Cemiyeti'nce Adana'ya tayininin önceden kararlaştırıldığını, Taşnakları memnun etmek ve onun muhaliflerle olan bağlarını bozmak için planlandığını ileri sürmektedir²⁰⁰.

Asaf Bey, Cemal Bey'i karşılamaya gittiğinde, onun yanında en azılı Ermeni komitacılarını da beraberinde getirdiğini iddia etmektedir. Gelir gelmez yayınlattığı beyannamenin²⁰¹ Müslümanları saldırgan ve zalim, Ermenileri de tamamen masum gören resmî bir belge olduğunu ileri sürmektedir²⁰². Asaf Bey, Cemal Bey'in bununla ittihad- ı anasına ve halen Ermenileri taltife muvaffak olacağını sandığını söylemektedir. Bütün yabancı gazetelerde yayımlanan bu beynameyi, acz ve şüpheyi ortaya koyan bir utanç belgesi olarak değerlendirmektedir²⁰³.

Cemal Bey, Adana Olaylarından takriben dört ay sonra vali olmuştur. Avcı, onun Fransız ve İngilizlere yaranmak için 47 Müslüman Türk'ü idam ettirip, Ermenileri de serbest bıraktığını bunun da kamuoyunda tepkiyle karşılandığını yazmaktadır²⁰⁴. Adana Divanıharbinde idama mahkûm olan Müslüman sayısının Ermenilerin on katı olması Müslümanlar arasında derin bir endişe ve infial meydana getirmiştir. Adana mebusu Ali Münif Bey, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşayla bu meseleyi görüştüğünde, Sadrazamın, Ali Münif Bey'e şifahen hiçbir İslam'ın asılmayacağına dair teminat vermesine rağmen, alınan idam kararlarının tatbik edilmesi karşısında Ali Münif Bey derin bir hayal kırıklığı yaşamıştır²⁰⁵. Bir müftünün de içinde bulunduğu 36 Türk'ün idamı hükümette deprem etkisi yapmış, Ali Münif Bey'e idamların olmayacağına dair verdiği teminata rağmen idam kararlarının infaz edilmesi üzerine Hüseyin Hilmi Paşa sadrazamlık görevinden istifa etmiştir²⁰⁶.

Başta Babıali olmak üzere, Ermeniler Asaf Bey'in yeniden yargılanması için Divanıharbe baskı yapmaya başlamışlardır. Ermeni yanlısı basının ateşli yayınları ile her biri patrikhanede Meclis-i Cismani ve Ruhani üye olan komite üyelerinin patriği istifaya zorlamaları, kiliselerini kapamak tehdidinde bulunmaları bu baskılardan bir kaçıdır. Bunun yanı sıra *Tanin* ve *Sabah* gazetelerinin yayınları da İttihat ve Terakki merkezini ürkütmüştür. Asaf Bey, Komitelerin ve Patrikhanenin, kendisinin tekrar muhakeme ve mahkumiyetini istediklerini ileri sürmektedir²⁰⁷. Hatta Osmanischer Lloyd gazetesi, yeni

200 Mevlanzade Rifat, *Türkiye İnkılabının İcyüzü*, 125.

201 Beyannamenin tam metni için bkz. Mehmet Asaf Bey, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 56-58.

202 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 56.

203 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 58.

204 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 208.

205 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 53-54.

206 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 56.

207 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 58.

Sadrızam İbrahim Hakkı Paşa, İstanbul Mebusu Zohrap Efendi aracılığıyla makamına dönmeyen patriğin tekrar makamına gelmesi isteğinde bulunmuş, ancak patrik Cebelibereket eski mutasarrıfı Asaf Bey'in şiddetli bir cezaya çarptırılmadıkça makamına dönmeyeceğini iddia etmiştir²⁰⁸.

Meclis tarafından Adana'ya gönderilen Yusuf Kemal Bey ve Babikyan Efendi bir rapor hazırlamışlar, Yusuf Kemal Bey hazırladığı raporu hükümete göndermiş, ancak Babikyan Efendi'nin raporu ölümü sebebiyle ulaştırılamamıştır. Hükümet Adana meselesini Tahkik Heyeti raporuna göre halledeceğini açıklamış, bunun üzerine Meclis-i Mebusan'dan bir komisyon seçilmiştir. Bu komisyona Hayri Bey (Şeyhülislam), Hallacyan, Zöhrap, Varteks, Ali Münif Beyler seçilmişlerdir. Yusuf Kemal Bey'in raporu bu komisyonda okunmuş, ancak Ermeni mebuslar buna itiraz etmişlerdir. Bu yüzden bir neticeye varılamamıştır. Zöhrap Efendi, Babikyan Efendi'nin raporundan yola çıkarak, olaylardan Türkleri mesul tutmuştur. Ancak Yusuf Bey'in raporuyla çelişki uyandırdığından kabul görmemiştir. Bu sebeple komisyonda Türk-Ermeni meselesi ortaya çıkmıştır²⁰⁹.

Adana Vilayeti idarecilerinin Divanıharp yargılamaları sonucu serbest bırakılmaları, Ermenilerce şiddetli şikayetleri celp etmekteydi. Ermeni yandaşları divanıharplerin bu yoldaki hükümlerinin ve icraatlarının siyasî mahfillerle tarafgirliğin delilleri olarak gösterilmiştir. Adana Divanıharbinin verdiği kararlara hükümetin müdahale etmesi ve Adana Mebusu Babikyan Efendi'nin, *Tasvir-i Efkar* gazetesinde Divanıharp hükümlerini hatalı ve yanlı bulduğuna dair ileri sürdüğü yazısı üzerine Divanıharp üyeleri ve Tahkik Heyetleri istifa etmişlerdir²¹⁰. Heyet, Adana Valiliği'ne verdiği müzekkirede aslında Babikyan'ın son derece taraflı bir tutum sergilediğinden, olayların bütün sorumluluğunu Müslümanların üzerine atmaya çalıştığından, Ermenilerin katliamlarını nefsi müdafaa yaptıklarından ve Murahhasa Moucheg'i suçsuz gösterme gayreti içinde olduklarından bahsetmektedir. Divanıharp soruşturmaları ve yargılamalarını Adana'daki Ermeni, Rum, Süryani ve Keldani ruhanî reislerinin, Divanıharbin, Hristiyanları olaylardan sorumluymuş gibi sonuç çıkarmaya çalıştığından dolayı, tenkit ettikleri görülmektedir²¹¹.

208 "Ermeni Patriği," *Yeni Tanin*, Sene: 1, Numara: 489-20, (31 Kanunuevvel 1325/13 Kanunusani 1910): 3.

209 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 52.

210 İrtem, "Saray ve Babıalı'nın İç Yüzü," 10.

211 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları (BEO, 3607/270490); Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları (DH. MKT, 2852/32).*

Ermeni çevrelerinin Asaf Bey'e verilen beraat kararının bozulması için yoğun bir çaba içinde olduğu anlaşılmaktadır. Vükela Heyeti de Asaf Bey'in yeniden yargılanması için ısrar etmekteydi²¹².

Asaf Bey'in beraat kararı üzerine, hükümete başta Ermeni mebuslar olmak üzere, Ermeni ileri gelenleri, Ermeni komiteler, misyonerler, elçiler ve konsolosların içerde ve dışarda yaptıkları baskıları ve faaliyetleri sonuç vermiştir. Asaf Bey'in Erzin Divanıharbinde beraatına karar verilmesine rağmen başka bir Divanıharpte yargılanmasına hükmedilmiştir²¹³. “*Vükela heyeti tarafeyn teşkil olunmadığı hakkındaki iddiaları nazarı dikkate alarak bu mahkûmiyetleri usule muvafık bulmamış kararların usulüne ircainı istemişti.*”²¹⁴ Bu kararın ‘Asaf Bey’i cezalandırın’ manası taşıdığını söyleyebiliriz. Sadaret makamı, Harbiye Nezareti’ne gönderdiği tezkirede, Asaf Bey hakkında ciddi deliller olmasına rağmen Erzin Divanıharbinin yeterli delil olmadığına hükmederek, beraatına karar verilmesinin iptalini, adı geçen kişinin yeniden yargılanmasının yapılmasını istemiştir. Dahiliye Nezareti de Asaf Bey'in Ferik İsmail Paşa'nın başkanlığında Adana Divanıharbinde yeniden yargılanmasına hükmeder²¹⁵. Sadaret makamının bu isteği, Erzin Divanıharbinin kararını tanımadığını göstermektedir. Sadaret'in yargılama mercii olmadığı düşünülürse, kararın politik olduğu izlenimini verdiği ileri sürülebilir. Zira delilleri inceleyen Erzin Divanıharbidir²¹⁶.

Meclis-i Vükela'nın Asaf Bey'in yeniden yargılanması ile ilgili verdiği gerekçe ise hayli ilginçtir. Meclis-i Vükela, Erzin Divanıharbinin Asaf Bey'i yargılama yetkisinin bulunmadığından, verdiği kararın geçersiz olduğunu, bu sebeple, yeniden yargılanması gerektiğini ileri sürer. Bunun üzerine Erzin Divanıharp üyeleri kendilerine güvenilmediği gerekçesiyle istifa ederler. Asaf Bey'in Adana eski Valisi Cevad Bey ve kumandanı ile birlikte Adana'da Fazıl Paşa başkanlığındaki Divanıharpte yeniden yargılanmalarına karar verilir. Asaf Bey, Erzin Divanıharbinin kendisi hakkında verdiği beraat kararına rağmen yeniden yargılanması kararını manidar bulur. Hatta bunu gazetelerden öğrenir. Sadaret'e ve Meclis-i Ayan'a başvurur. Meclis-i Ayan Reisi Said Efendi, “*Merkezi livâ olan Erzin Divanıharbince istihsâl-i berâet etmiş olup İdare-i Örfiye Kararnâmesi ta 'dîl edilmiş olsa bile mâ-kabline şâmil olamayacağı ve bir adamın bir maddeden dolayı iki mahkemede ve bilhassa iki Divan-ı Harb-i Örfî'de muhakeme edilemeyeceği*” ni belirtir.

---

212 İrtem, “Saray ve Babıali'nin İç Yüzü,” 10.

213 *Tasvir-i Efkar*, Cilt: 1, Sene: 1, Sayı: 49 (18 Temmuz 1909/1 Recep 1909), 242-246.

214 İrtem, “Saray ve Babıali'nin İç Yüzü,” 10.

215 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3669/275159).

216 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3607/270490).

Meclis-i Ayan Reisliği, Sadaret'e yolladığı yazıda, Asaf Bey'in yargılanmak üzere önce Adana Divanıharbine yollandığını burasının yetkisizlik kararı vermesiyle Erzin Divanıharbinde yargılandığını verilen beraat kararı üzerine yeniden Adana Divanıharbinde yargılanma durumunun çelişkili olduğunu yazar. Asaf Bey'in "*mukaddemâ Erzin Divan-ı Harbince bi'l-muhakeme berâetine karar verilmiş olmasına karşı bunun tekrar muhakemesi için Divan-ı Harb'in ne gibi bir salâhiyeti haiz olduğu ve bir Divan-ı Harb-i Örfî kararını diğer Divan-ı Harb-i Örfî'nin ne suretle nakz veya tasdik edebileceği kesdirilemediğinden bahisle istifsâr-ı muamele olunmuş ve kendisine azv olunan töhmetden kanunen tebriye-i zimmet etmiş olan bir şahsın yine o töhmet için bir daha tevkif ve itham olunamayacağı Usul-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunu'nun iki yüz doksan dördüncü maddesinde muharrer bulunmuş olduğu*"²¹⁷ hatırlatılır (26 Ocak 1910). Aynı zamanda cinayet ceza usulünde beraatın temyize kabil olmasını gerektirecek bir durum yoktu. Asaf Bey kendisinin yeniden yargılanmasının Sadaret'çe istenmesi üzerine Sadaret'e, Dahiliye Nezareti'ne, Meşihat Makamı'na, Meclis-i Mebusan'a, Harbiye Nezareti'ne, Ayan'a ve *Tasvir-i Efkar* gazetesine gönderdiği layihasında beraatı üzerine yeniden yargılanma isteğinin kanuna muğayir olduğunu dile getirmiştir²¹⁸.

3.5. Asaf Bey İddiaları Çürütüyor

Asaf Bey, Divanıharp yargılamalarında aleyhindeki iddialara karşı kendisini savunmak maksadıyla Sadaret'e bir arzuhal sunmuştur. Sadaret, bu arzuhalı incelenmek üzere Adana'daki Araştırma Komisyonuna göndermiştir. Arzuhalde Meşrutiyet hükümetine bağlılığını ifade eder. Asaf Bey, arzuhaline Ermenilerin maksatlarını ortaya koyarak başlar. Buna göre; Dört Yol Ermenileri, piskoposları aracılığıyla ihtilalle karışıklık çıkartıp, dış müdahaleyi sağlamak suretiyle, ademimerkeziyet ve bağımsızlık elde etmeyi amaçlamaktadırlar. Bu maksatlarına ulaşmak için Ermeniler silahlandırılmaktaydı. Örneğin yüz haneli bir köyde dört top, yirmi haneli bir kasabada yüzlerce bombaya sahip olan Ermenilerin sadakatının sorgulanması gerektiğine işaret eder. Asaf Bey, Ermenilerin bu amaçlarını engellemek için bazı tedbirlere başvurduğunu ileri sürer. Özellikle Ermenilerin vergi vermemeleri, yasal olmasına rağmen silahlanmaları gibi faaliyetlerine son verdiğini belirtir. Sancak'ta meydana gelebilecek olaylara karşı 8 Şubat 1909'da Nezaret'ten asker talep ettiğini, ancak olumlu cevap alamadığını söyler. Daha sonra Dört Yol'da başlayan olaylara değinir. Ona göre, 14 Nisan 1909 (1 Nisan 1325) tarihinde Adana'da

217 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 2 (BEO, 3693/276930).

218 Mehmet Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları, 59-60.

bir gün sonra da 15 Nisan 1909'da (2 Nisan 1325) da Sancağın Yumurtalık, Osmaniye ve Bahçe kazalarına sıçrayan Ermeni İhtilali planlı - tertipli bir hareketin ürünüdür. Altıbin silahlı Ermeni'nin toplandığı Dört Yol'da daha önceden uyarılarına rağmen rediflerin dağıtılması, merkezden istediği askeri birliğin de gelmemesi Sancağı korumasız hale getirmiştir. Olaylar çıktıktan sonra da asayişin ortadan kalkmasıyla yağmacılar Sancak merkezi hariç birçok yeri yağma etmişlerdir. Ona göre Sancak merkezinde aldığı tedbirlerle hiçbir sorun yaşanmamıştır. Ancak kazalarda meydana gelen olaylardan kaza kaymakamlarını birinci derecede sorumlu tutmaktadır. Silahlı ve örgütlü olduğu anlaşılan Ermeni çeteleri Sancağa bağlı kazalarda 200'den fazla Türk'ü katlettiklerini belirtmektedir. Merkezden istediği askeri destek gelmeyince merkezi ve Müslüman ahaliyi korumak için merkeze bağlı yerlerdeki eşraftan maiyetiyle birlikte üçyüz adam istemiştir. Asaf Bey, Erzin'den vilayet merkezine ve Dâhiliye Nezareti'ne 17 Nisan 1909 (4 Nisan 1325) tarihinde gönderdiği telgrafta Payas'ta 400 mahkumu muhafaza edecek kuvvetin olmadığından bir tabur asker ve silaha ihtiyaç duyulduğundan bahsetmektedir²¹⁹.

Cebelibereket Sancağı'nın olaylar sırasındaki vaziyeti karşısında şaşkınlığını gizleyemez. Sancağın dört bir yanının ateş çemberi içinde olduğunu, her yerden feryatlar yükseldiğini, merkezin buhran içinde olduğunu; aldığı tedbirleri ve uygulamaları anında Nezaret'e ve Vilayet'e yazdığını, aldığı kararlar ve uygulamaların fena ve hukuksuz ise derhal düzeltilip kendisinin haberdar edilmesi gerektiğini belirtir. Savunmasındaki şu ifadeler ise oldukça manidardır: *“Eğer maksad eli bombalı, kalbi boyalı, köyleri istihkâmlı bu vatandaşlarımızı ırzâ için Meşrutiyet mevlûdu birkaç memuru kurban etmek de bu suret mukaddes memleketimizin selâmetine ve kendilerinin Osmanlılaşmasına hâdim ve Meşrutiyet'e muvafık ise ben bunların ser-firâzi olmakla iftihar edeyim. Lâkin beni muhakemeye Divan-ı Harb istemez. A'mâlim meydanda. Ben Meclis-i Millî'de muhakeme olacağım; esrar-ı hafîyyelerini meydana koyacağım. Ey Osmanlılık!... Mevcudiyetini bugün de göstermezsen tarihimiz ağlar.”* Savunmasını *“Adalet isterim. Evrakım nezârete gitti. Meclis-i Millî, merkez-i devlet beni istesin, sorsun, cevap alsın; yoksa el-hükmü lillah.”* ifadesiyle bitirir (1 Haziran 1909/19 Mayıs 1325)²²⁰.

Asaf Bey, Dahiliye Nezâret-i Celilesi'ne gönderdiği mektubunda ilginç detaylara da yer vermektedir. Sancak'ta meydana gelen olayları incelemek üzere gelen Mebusan Heyeti'ni karşılamaya gider, ancak ilkinde kabul edilmez. Mersin mutasarrıfının aracılığıyla ikincisinde kabul edilir. Heyete, olaylara dair

219 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 2 (BEO, 3669/275159).

220 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1 (DH. MKT, 2849/10).

kendisinin dinlenilmeden bir karar vermemelerini ister. Asaf Bey, Araştırma Kurulu Başkanı Yusuf Kemal Bey'in, "*Biz kısmen tahkik ettik, kısmen de edeceğiz. İsterseniz siz de bir lâyiha yazınız. Fakat lâyihanızda oranın en büyük memuru olmak sıfatıyla değil yalnız mes'ul hatta idam olunmak tasavvurunu derpîş ederek iş'ârâtınızı müdafaa-i nefsdan ziyade itiraf-ı kusura hasrediniz.*" Deddiğini yazar. Bunun üzerine oradan "*Adaletlerini anladım ve çıktım*" diyerek ayrıldığını söyler. Daha önce kendisini savunmak üzere gönderdiği layiha henüz ellerine ulaşmamıştır. Asaf Bey, "*Buna pek de lüzum görmedikleri anlaşılmiş idi*" diyerek kendisi hakkında yanlı bir karar verildiği kanaatini ortaya koyar. Devamla yapılanları hazmedemez ve "*Telaş-ı şûrişden Ermeni istihzârâtının mükemmeliyetinden ve askersizlikle gösterdikleri fezâhatlardan İslâm yağmagerânının da suret-i âniyede tehacümünden dolayı tedâbîr-i çâkerânem akim kalmış da kusur diyorlarsa selâmet-i vazife vicdan ve vatana müte'allikdir; lâzım-ı afv ve takdirdir. Zira ben hain ve mu'in-i hain-i vatan değilim ve olamam. Halbuki iş'ârlarına mebni taraf-ı âlî-i vilâyetden dört gündür taht-ı nezârete alındım. Hâne-i çâkerânemde bir polis ve iki zabtiye ile beraber oturmakdayım. Allah aşkına kaba hatim vazîfede müteyakkız ve devlet ve milletime sâdik bulunmaklığım mıdır?!.. Babikyan Efendi'nin iktisâb-ı teveccüh-i hatîbânesi ve ecânibin takdirâtıyla valiliği kuran Mersin mutasarrıfı, kullarından fazla ne yapabildi?!..Askeri var iken merkezi muhafaza etdiyse kulları merkezi askersiz muhafaza ve Dört Yol'da kîtâlin devamını askersiz men' etdim!.. Onun harâb olan Tarsus Kazası'yla kullarının Osmaniye ve Bahçe kazaları arasındaki fark kullarının min tarafı'llah birkaç ve onun bir kazaya hâkim olmasından başka nedir?!..Keşki livâmnda buluna idi ve karşısında altı bin Ermeni tahaşşüd ede idi de maharet ve kudretini kulları da göre idim!.. Evrakım orada, ben ailemle bî-kes ve bî-günah olarak burada sürünüyorum. Hususuyla zillet zillet üstüne olmak üzere bir de nezâret altındayım. Acaba bu efendiler böyle hod be-hod makam-ı fahîmânelerinden emir buyurulmaksızın bir mutasarrıfı tevkîf etdirebilecekler mi?!.. İzahâtım kâfi değilse orada da Divan-ı Harb var, Şûrâ-yı Devlet var. Beni isteyiniz esrarlarını, muhaberâtımı dökeyim. Kabahatli isem cezamı veriniz. Dehâletle irâde-i fahîmânelerini istirhâm eylerim."*²²¹ diyerek sözlerini noktalar.

3.6. Asaf Bey İkinci Defa Divanîharpte

Asaf Bey, hakkında beraat hükmü olmasına ve yeniden muhakeme edilmesinin kanuna muğayir olduğuna dair bir layiha sunmasına rağmen, Divanîharp heyeti muhakemenin iadesinin imkansız olduğuna dair beyanatta bulunur²²².

221 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1 (DH. MKT, 2862/85).

222 İrtem, "Saray ve Babiali'nin İç Yüzü," 10.

Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci

Kendisini her ne kadar savunsa ve yeniden yargılanmanın hukuksuzluğuna işaret etse de durum değişmeyecektir. Asaf Bey'in hakkında yeni deliller bulunmuş gibi hukukiliği tartışma konusu olan yargılaması için Adana İkinci Divanıharbi görevlendirilir²²³ ve Asaf Bey ile ilgili Erzin Divanıharbindeki evraklar da Adana Divanıharbine gönderilir²²⁴. Bu Divanıharbin başkanlığına İzmir kumandanlığından Ferik İsmail Fazıl Paşa²²⁵ tayin olunur. Bu Divanıharpte sabık Adana valisi Cevad Bey ile kumandanın da yeniden yargılanmalarına karar verilir²²⁶.

Adana'da kurulan İkinci Divanıharpte yeniden yargılanan Asaf Bey; olaylar sırasında telaşa kapılarak, olayları ve halkı yatıştırmayıp, olayların büyümesine meydan vermesinden suçlu bulunarak, 4 yıl memuriyetten uzaklaştırılması ve sonrasında da idarî görevlerde istihdam edilmemesi cezasına çarptırılmıştır²²⁷. Asaf Beyle birlikte Adana İkinci Divanıharbinde yargılanan Cevad Bey'in 6 yıl devlet hizmetlerinden tardına ve ömür boyunca idare amirliğinde bulunmamasına, Adana eski kumandanı Ferik Mustafa Remzi Paşa'nın üç ay hapis ile emekli edilerek Adana'da ikamet ettirilmemesine, *İtidal* gazetesi sahibi ve başyazarı İhsan Fikri Efendi'nin yazılarında tahrik, yazarlarından İsmail Safa Efendi'nin 20 Nisan 1909 (7 Nisan 1325) tarihli sayısında yayımlanan "Müthiş Bir İsyân" başlıklı yazısından dolayı bir yıl hapsine, Bağdadizâde Abdülkadir Efendi'nin ise beraatına ve ancak mütegalibeden olmakla meşhur olmasından dolayı Hicaz'a iki yıl müddetle sürgün edilmesine, Adana polis müdürü Kadri Bey'in üç sene Bursa'da ikamete memur olunmasına karar verilmiştir²²⁸.

Asaf Bey, hakkında beraat hükmü olmasına ve yeniden muhakeme edilmesinin kanuna muğayir olduğuna dair bir layiha sunmasına rağmen, Divanıharp heyeti muhakemenin iadesinin imkansız olduğuna dair beyanatta bulunur . Kendisini her ne kadar savunsa ve yeniden yargılanmanın hukuksuzluğuna işaret etse de durum değişmeyecektir.

Bu kararın, Asaf Bey'i suçlu ilan ettirmek isteyenleri sevindirdiği açıktır. 10 Temmuz Meşrutiyet Bayramı dolayısıyla Adana Olaylarından mahkum olanlar için af çıkarılması gündeme gelmiş, bunun üzerine harekete geçen Patriklik, Adliye Nezareti'ne gönderdiği takirde, hükümetin kendilerine teminat verdiği

223 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 20.

224 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3693/276930).

225 Ali Fuat Cebosoy'un babası. Bkz. Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 60.

226 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 60.

227 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3693/276930).

228 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3650/273706).

hatırlatılarak, bu aftan Adana eski Valisi Cevad Bey, eski Kumandan Mustafa Remzi Paşa ve Cebelibereket eski Mutasarrıfı Asaf Bey'in istisna tutulmasını istemiştir²²⁹.

Adana İkinci Divanıharp kararları Vükela Meclisi'nde de okunarak arz ile iradeleri alınmıştır. Meclis-i Vükela'nın Adana ve Erzin divanıharp kararlarından tatmin olmamış olduğu anlaşıldığından, verilen kararları yok hükmünde kabul ederek, Meclis-i Vükela kararıyla irade-i seniyye sadr ile yeniden yargılamaların önü açılmıştır. Özellikle Erzin Divanıharbinin beraatına hükmettiği Asaf Bey'in yeniden yargılanması, oldukça düşündürücüdür. Bu Divanıharpten çıkan en ilginç karar ise Moucheğ Efendi hakkındaki gıyabi idam kararının değişmesidir. Bu kararda Mebus Babikyan Efendi'nin *Tasvir-i Efkâr*'da Moucheğ Efendi'yi müdafaa etmesinin etkili olduğu ileri sürülebilir. Divanıharp, Moucheğ Efendi'nin olayda beraat ve masumiyetine kani olmamıştır. Onu, gıyaben müebbet kalebentliğe mahkûm etmiştir²³⁰.

SONUÇ

1908 yılında Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra gerek 31 Mart İsyanı ve gerekse Adana Olayları yeni idareyi oldukça güç durumda bırakmıştır. Adana Olayları sebepleri kadar sonuçları itibarıyla da önemi haz bir konu olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönem siyasi ve idari tarihinin önemli sorunları arasında olan bu sorun, Avrupalı devletlerin söz konusu olayları Osmanlı hükümetine karşı diplomatik baskı aracı kullanma ihtimaline yol açabilirdi. Burada merkez – taşra arasında sağlıklı koordinasyonun ve iletişimin kurulamadığının görülmüş olması, politik kaygıların varlığını göstermiştir. Uluslar arası boyutu olan mezkur meselenin meydana getirdiği problemleri açmada ve karşılaşılan baskıları hafifletmede ya da ortadan kaldırmada devletin takip ettiği yönetsel politikalarındaki idare-i maslahatçılık politik tercihinin devam ettirildiği ileri sürülebilir.

Adana Olayları Türk ve Ermeni tarihçilerce olayların sebepleri, gelişimi ve sonuçları açısından farklı değerlendirilmelere tabi tutulmuştur. Olayları bizatihi yaşamış olanların ifadelerinden, Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinden yola çıkarak, söylentilerin her ne kadar ağır bastığı tartışılmış olsa da daha önceki Ermeni olaylarının da göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, bu olayların Ermeni Komitelerinin Adana ve civarında Kilikya Krallığı vücuda getirme emel ve hayallerinin bir ürünü olduğu sonucuna varılabilir.

229 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 2 (DH. SYS, 54-1/2-1).

230 İrtem, "Saray ve Babıali'nin İç Yüzü," 10.

**Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı:
1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci**

Cebelibereket mutasarrıfı Asaf Bey, Cebeliberek Sancağı'nda meydana gelen Ermeni olayları bağlamında divanıharpte yargılanmıştır. Yargılamada beraat etmiş olmasına rağmen, yeniden yargılamasına hükmedilerek, olaylarda basiretsizlik gösterdiği töhmetiyle suçlanmıştır. Ancak Asaf Bey'in arşiv belgeleri ve hatıratına bakarak, olayların önlenmesi için büyük gayret sarf ettiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (BOA DH.MKT.), 2620/62.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA BEO), 3083/231212.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA İ.DH.), 1456/16.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA İ.DH.), 1456/1325.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA İ.DH.), 3395/254623.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (BOA DH.MKT.), 1241/78-3.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (BOA DH.MKT.), 1241/78-5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (BOA DH.MKT.), 1234/77

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1, 2, Yayınlanmış Arşiv Belgeleri, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2010.

Zabıt Cerideleri

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İctima Senesi: 1, 58. İnikat, 5 Nisan 1325 Pazar, 70-71.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İctima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 108-123.

Telif Tedkik Eserler

Avagyan, Arsen ve Gaidz F. Minassian. *Ermeniler İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*. İstanbul: Aras, 2005.

- Avcı, Halil Ersin. *İngiliz Ermeni İttifakı*. İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.
- Büssow, Johann. *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District*. Brill: Leiden and Boston, MA, 2011.
- Cemal Paşa. *Hatıralar*. Yayına Hazırlayan Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Çiçek, Kemal. *1909 Adana Olayları*, Ankara: TTK, 2011.
- Erdoğan, Ahmet. *Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcire Adana Ermeni Olayları*, Konya: Gençlik Kitabevi Yayınları, 2012.
- Erdoğan, Ahmet. *1909 Adana Ermeni Olayları, 5 Adanalı Ne Diyor?*. Adana: Alev Dikici Basım, 2016.
- Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân- ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra*. Yayına Hazırlayan Halil Erdoğan Cengiz, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.
- Günay, Nejla. *100. Yılında 1909 Maraş'ta Ermeni Olayları*. Kahramanmaraş: Ukde, 2009.
- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.
- İrtem, Süleyman Kani. *Ermeni Meselesinin İçyüzü*. Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 2004.
- Kadri, Hüseyin Kazım. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2000.
- Kara, İsmail. *İslamcıların Siyasi Görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kaşgarlı, Meliha Aktok. *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*. Ankara: Altıncioğlu Matbaası, 1990.
- Mandel, Neville J. *The Arabs and Zionism Before World War I*. Berkeley: University of California Press, 1976.
- Mehmet Asaf Bey. *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*. Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: TTK, 2002.
- Mevlânzade Rıfat. *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, Hazırlayan Metin Hasırcı, İstanbul: Pınar Yayınları, 1993.

Sarınay, Yusuf. *24 Nisan 1915'te Ne Oldu?*. İstanbul: ideal Kültür Yayıncılık, 2012.

Sarınay, Yusuf ve Recep Karacakaya. *1909 Adana Ermeni Olayları*. İstanbul: İdeal Yayınları, 2012.

Son Vakarıvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909). Yayına Hazırlayanlar Bayram Kodaman - Mehmet Ali Ünal, Ankara: TTK, 1996.

Şimşir, Bilal N. *Ermeni Meselesi*. Ankara: Bilgi, 2007.

Toros, Taha. *Ali Münif Beyin Hatıraları*. İstanbul: İSİS, 1996.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1976.

Weismann, Itzhak and Fruma Zachs. *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*. Newyork: I.B. Tauris, 2005.

Makaleler

“Dahiliye Nezareti Celilesine Adana Vilayetinden Gelen Telgrafnamedir.” *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 1247, (20 Nisan 1325/13 Rebiülahir 1327).

“Ermeni Patriği.” *Yeni Tanin*, Sene: 1, Numara: 489-20 (31 Kanunuevvel 1325/13 Kanunusani 1910).

“Yafa Portakalları.” *Servet-i Fünun* 27, Sayı: 683 (13 Mayıs 1320).

Cahit, Hüseyin. “Adana Hadisesi.” *Tanin* (10 Mayıs 1325/23 Mayıs 1909).

Cengiz, Recep. “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/ Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım.” *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* içinde, Cilt: 4, 163. Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009.

Çiçek, Kemal. “The Power of Rumours in the Making of History: The Case of the Adana Incident of 1909 in the Ottoman Empire.” *Belleten*, C. LXXVI, Sayı: 277 (2012): 951-972.

Çiçek, Kemal. “Bildiklerimiz Bilmediklerimiz.” *1909 Adana Olayları* içinde. Ankara: TTK, 2011.

- Çiçek, Kemal. "Giriş." *1909 Adana Olayları* içinde. Ankara: TTK, 2011.
- Eyicil, Ahmet. "1895 Maraş ve Zeytun İsyanı." *OTAM*, Sayı: 11, (2000): 157-210.
- Güher, Ebru. "Maârif Salnâmelerine Göre Cebel-i Bereket Sancağında Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M. 1898-1903)." *Turkish Studies*, Volume 9/4, (Ankara-Turkey, Spring 2014): 457-467.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Cebelibereket." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (1993): 185-186.
- Hülagü, Orhan (çev.). "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'in İktisadî ve İctimaî Durumuna Bakış." *OTAM*, Sayı 9, (1998): 503-537.
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalının İçyüzü: Hariçte Çıkarılan Asılsız Bir Haber Divanı Harbin İdam Kararları." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 228, (27 Teşrinievvel 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalının İçyüzü: Hercümercin, Perişanlığın Derecesini Gösteren Telgraflar." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 220, (13 Teşrinievvel 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalî'nin İç Yüzü: Ermeni Komitelerinin Adana Tahrikatı Yıldıza Yağdırılan Jurnaller." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 208, Sayı: 7161, (22 Eylül 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalî'nin İç Yüzü: Ermeni Komitecilerinin Faaliyeti, Gençlere Okutulan Eserler." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 209, (24 Eylül 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalının İç Yüzü: Adana'da Çıkarılan Şayialar – Halk Arasında Galeyan Artıyor." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 213, (1 Teşrinievvel 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalının İç Yüzü: Dörttyolda Sükun Avdet Ediyor – Tahkik Heyetinin Tedkikleri." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 230, (1 Teşrinisani 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalının İç Yüzü: Karışıklık Büyüyor, Her Taraftan Fena Haberler Geliyor." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 219, (11 Teşrinievvel 1938).

İrtem, Süleyman Kani. “Saray ve Babıalının İç Yüzü: Mersindeki bir Konsolosun Katogiköse Tavsiyesi - Heyecan Artıyor.” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 212, (29 Eylül 1938).

Köksal, Osman. “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu.” *Tarihte Türkler ve Ermeniler* içinde, edt: M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca, Cilt: 9, Ankara: TTK, 2014.

Özçelik, Fatih. “Çokmerzimen’de (Dörtyol) Ermeni Olayları.” *Turkish Studies*, Volume 8/11 (Fall 2013, Ankara-Turkey): 231-245.

Tasvir-i Efkar, Cilt: 1, Sene: 1, Sayı: 49, (18 Temmuz 1909/1 Recep 1909), 242-246.

Sürelî Yayınlar

Akşam Gazetesi

Tanin

Yeni Tanin

Tasvir-i Efkar